

Г. В. ЖОСТКІНА

**ТЭАРЭТЫЧНЫЯ МАТЭРЫЯЛЫ
ДА КУРСА
“БЕЛАРУСКАЯ МОВА
(ПРАФЕСІЙНАЯ ЛЕКСІКА)”**

Гомель 2009

МІНІСТЭРСТВА АДУКАЦЫІ РЭСПУБЛІКІ БЕЛАРУСЬ
УСТАНОВА АДУКАЦЫІ
"БЕЛАРУСКІ ДЗЯРЖАЎНЫ УНІВЕРСІТЭТ ТРАНСПАРТУ"

Кафедра беларускай і рускай моў

Г. В. ЖОСТКІНА

ТЭАРЭТЫЧНЫЯ МАТЭРЫЯЛЫ
ДА КУРСА
“БЕЛАРУСКАЯ МОВА
(ПРАФЕСІЙНАЯ ЛЕКСІКА)”

Вучэбна-метадычны дапаможнік

*Адобраны метадычнай камісіяй
гуманітарна-эканамічнага факультэта*

Гомель 2009

УДК 811. 161. 3
ББК 81. 2 Бел
Ж81

Р э ц е н з е н т – загадчык кафедры беларускай і рускай моў
С. А. Васькаўцова (УА “БелДУТ”).

Жосткіна, Г. В.

Ж81 Тэарэтычныя матэрыялы да курса "Беларуская мова (прафесійная лексіка)" / Г. В. Жосткіна ; М-ва адукацыі Рэсп. Беларусь, Беларус. дзярж. ун-т трансп.. – Гомель : БелДУТ, 2009. – 82 с.
ISBN 978-985-468-484-0

Тэарэтычныя матэрыялы па ўсіх раздзелах курса "Беларуская мова (прафесійная лексіка)" сістэматызаваны, частка матэрыялу выкладзена ў табліцах, акрамя таго прадстаўлены схематычныя ўзоры напісання справавых папер.

Прызначаны як для лекцыйных і практычных заняткаў па прадмеце, так і для даведак пры напісанні навуковых работ, а таксама пры складанні афіцыйных папер.

УДК 811. 161. 3
ББК 81. 2 Бел

ISBN 978-985-468-484-0

© Жосткіна Г. В., 2009
© Афармленне: УА "БелДУТ", 2009

АГУЛЬНААДУКАЦЫЙНАЯ СФЕРА

Тэма 1 МОВА І СОЦЫУМ

Паняцце мовы. Гіпотэзы паходжання мовы. Сацыяльная прырода мовы

З даўніх часоў людзі задавалі сабе пытанне: што такое мова? Пра гэта сведчаць працы старажытных вучоных Грэцыі, Рыма, Індыі і іншых краін. Тое ж пытанне цікавіць нас і сёння. Мы імкнёмся зразумець, што такое мова, як яна ўзнікла, чым яна адрозніваецца ад іншых праяў чалавечай існасці.

Тэрмін "мова" выкарыстоўваецца для абазначэння зносін людзей увогуле і зносін пэўнай групы людзей (*беларуская, англійская мова*) ці нават асобы (*мова Коласа, мова Шэкспіра*).

Слова "мова" выкарыстоўваецца і для абазначэння іншых дапаможных сродкаў зносін: *мова жэстаў, мова знакаў дарожнага руху*.

Словам "мова" можна абазначыць і своеасаблівыя сістэмы выразных сродкаў: *мова лічбаў, мова геаграфічнай карты, мова кіно, мова музыкі*.

Толькі гукавая мова можа выражаць, адлюстроўваць, выказаць усё пра навакольны свет, дастасоўваючыся да патрэб яе носьбіта, змяняючыся ў залежнасці ад розных умоў жыцця, эканомікі, ступені развіцця духоўнай культуры грамадства.

У гісторыі навукі існавалі розныя погляды на прыроду мовы.

Адны вучоныя разглядалі мову як з'яву біялагічную, такую ж, як здольнасць есці, піць, хадзіць і г. д. Лічылася, што мова закладзена ў самой біялагічнай сутнасці чалавека і перадаецца ў спадчыну (як колер вачэй, валасоў, форма твару і інш.).

Іншыя вучоныя лічылі мову з'явай псіхічнай, адносілі яе да сферы падсвядомай псіхафізіялагічнай дзейнасці.

Падобныя сцверджанні, аднак, маюць аднабаковы характар. Сапраўды, мова – з'ява біялагічная і псіхічная, але ў тым сэнсе, што ў чалавеку генетычна закладзена здольнасць авалодаць мовай, г. зн. ён валодае псіха-

фізіялагічным механізмам, які забяспечвае магчымасць маўлення. Але рэалізаваць гэтую здольнасць чалавек можа толькі ў стасунках з іншымі людзьмі – носьбітамі пэўнай мовы. Здаралася, што маленькія дзеці, пазбаўлены чалавечых кантактаў, раслі сярод звяроў. Як правіла, яны набывалі звычкі звяроў, але гаварыць не маглі. Старажытныя варвары спецыяльна пазбаўлялі дзяцей узаемаадносін з людзьмі, каб даведацца, якая мова першародная. Мэты яны не дасяглі. Без падтрымкі іншых людзей дзіця не рэалізуе свёй здольнасці стаць homo sapiens.

Мова не перадаецца, як іншыя біялагічныя прыметы, у спадчыну кожнаму канкрэтнаму чалавеку. Дзіця пачынае гаварыць на той мове, якую чуе з першых дзён жыцця, і гэта бывае не абавязкова мова продкаў. Цяперашнія негры ЗША – нашчадкі афрыканцаў – размаўляюць на той жа англійскай мове, што і белыя амерыканцы, а іх суродзічы – кубінскія негры – гавораць па-іспанску. Родныя мовы яны ўжо забылі. Значыць, мова асобнага чалавека развіваецца толькі ў асяродзі людзей.

Такім чынам, кожны чалавек валодае не мовай увогуле, а канкрэтнай мовай (ці мовамі), што належыць пэўнаму народу. У гэтым праяўляецца дваісты характар мовы: з аднаго боку, яна з'ява індывідуальная, бо ўласціва чалавеку, з другога – з'ява грамадская (ці сацыяльная), бо належыць канкрэтнай грамадскай супольнасці.

Сацыяльная прырода мовы заключаецца найперш у тым, што яна – аснова і форма грамадскай свядомасці і разам з тым унікальны і універсальны сродак зносін людзей, феномен духоўнай культуры чалавецтва. Мова пранізвае ўсе сферы матэрыяльнай і духоўнай дзейнасці грамадства і непасрэдна звязана з усімі праявамі сацыяльнага быцця чалавека.

Мова забяспечвае бесперапыннасць этнічнага і духоўнага развіцця лямбой грамадскай супольнасці на працягу ўсёй яе гісторыі, з'яўляецца спосабам захавання адзінства народа ў прасторы і часе, формай трансляцыі ад пакалення да пакалення сацыяльнага вопыту і духоўнай культуры народа. Мова – гэта неабходная ўмова існавання грамадства, яго падмурак. Без яе не можа быць грамадства, як і сама мова не можа існаваць без грамадства.

Мова і мысленне

Праблема паходжання мовы самым непасрэдным чынам звязана з пытаннем пра сувязь мовы і мыслення. У сучаснай навуцы не выклікае сумнення факт наяўнасці адзінства паміж мысленнем і мовай. Аднак які характар гэтай сувязі? Гэтае пытанне займае важнае месца не толькі ў мовазнаўстве, але і ў псіхалогіі, логіцы, філасофіі.

Праца і мова вельмі шмат значылі для развіцця свядомасці чалавека. Яны стымулявалі фарміраванне і развіццё свядомасці, чалавечага мозгу і органаў пачуццяў.

Пад *свядомасцю* разумеюць здольнасць мозгу фіксаваць рэчаіснасць у форме думак, пачуццяў. Састаўной часткай свядомасці з'яўляецца *мысленне*, сутнасць якога ў актыўным адлюстраванні рэчаіснасці ў форме паняццяў, суджэнняў, вывадаў. Асноўная якасць гэтых працэсаў як форм псіхічнай дзейнасці чалавека – асэнсаванасць. Сродкам жа фіксацыі асэнсаванай рэчаіснасці выступае *мова*. Менавіта мова – гэта "матэрыяльны", практычны бок свядомасці, у прыватнасці мыслення як часткі свядомасці. Але характар узаемасувязі паміж мовай і мысленнем даволі складаны і ў навуцы тлумачыцца па-рознаму.

Адны вучоныя атаясамліваюць мову і мысленне. Паводле іх, мову можна параўнаць з лістом паперы: думка – адзін яго бок, слова – адваротны. Як немагчыма разрэзаць адзін бок паперы, не парэзаўшы другі, так і думку нельга ўявіць без слова, а слова – без думкі.

Іншыя вучоныя, наадварот, разглядаюць мову і мысленне як самастойныя з'явы. Магчымасць існавання думкі без слова дапускалі, напрыклад, вядомы французскі матэматык Ж. Адамар, фізіёлаг І. Сечанаў, фізік А. Эйнштэйн. "Слова ці мова, як яны пішуцца ці вымаўляюцца, не маюць ніякай ролі ў маім механізме мыслення," – адзначаў Эйнштэйн. Звычайныя і агульнапрынятыя словы, паводле гэтых вучоных, падбіраюцца (прычым не заўсёды паспяхова) толькі на наступнай стадыі, калі патрэбна замацаваць вынікі працэсу мыслення.

Аднак большасць даследчыкаў не лічаць мову і мысленне ні тоесамі, ні самастойнымі з'явамі, а хутчэй дыялектычным адзінствам. Паміж мовай і мысленнем складаныя і супярэчлівыя адносіны. Яны могуць выступаць нават як антыподы. Вядомы рускі лінгвіст Л. Шчэрба пісаў: "Кожная думка як бы сядзіць пад каўпачком слова, і рух думкі наперад ёсць барацьба са словам." Прыкладам такой "барацьбы" з'яўляюцца "*мукі слова*" (пошукі адзінага, дакладнага слова, здольнага перадаць думку), вядомыя паэтам, пісьменнікам, вучоным і ўвогуле ўсім, хто звязаны з працэсам творчасці.

Мова – сродак выказвання думкі і адначасова форма яе існавання. Праўда, не адзіная: думка можа быць выказана не толькі словамі, але і іншымі сродкамі, напрыклад, у жывапісе, скульптуры, музыцы, матэматычных формулах і інш. Аднак мова адрозніваецца ад іх тым, што не толькі перадае думку, але і фарміруе яе.

Часам можа здавацца, што думкі ўзнікаюць "самі па сабе" і яны не звязаны з моўнай "матэрыяй", напрыклад, калі мы не выказваем іх услых. Аднак у сапраўднасці кожны раз, калі ўзнікае аформленая думка, зразумелая нам самім, яна аказваецца звязанай з тым ці іншым спалучэннем слоў, хоць словы і не былі вымаўлены, а толькі ўяўлены. Чалавек, які дасканалы валодае некалькімі мовамі, заўсёды ведае, на якой з вядомых яму моў ён думае. Гэта таксама сведчыць пра тое, што мысленне чалавека ажыццяўляецца з дапамогай мовы. Дзякуючы мове, праца свядомасці чалавека

становіцца рэальнасцю для іншых членаў грамадства. Таму так важна ўмець выразна, дакладна выражаць свае думкі і пачуцці, рабіць іх здабыткам іншых людзей.

Мова і маўленне. Тыпы маўлення

Спосабам існавання і праяўлення мовы з'яўляецца маўленне. Тэрмін "маўленне" абазначае "вуснае і пісьмовае валоданне моваю; моўная дзейнасць". Мова і маўленне – паняцці блізкія, узаемазвязаныя, але розныя. Калі **мова** – гэта сістэма сродкаў зносін, то **маўленне** – рэалізацыя гэтай сістэмы, ці функцыянаванне мовы.

Як узнікла маўленне? Гэтае пытанне і па сёння цікавіць многіх вучоных. Адны кажуць, што яе папярэднікам было цмоканне языком, якім і зараз "размаўляюць" народы Афрыкі. Іншыя – што маўленне з'явілася з асаблівых "матчыных" гукаў, якімі баюкалі немаўлятаў першабытных маці. Брытанскія генетыкі выявілі нават ген, які адказвае за развіццё моўных здольнасцяў, і зараз шукаюць прычыну яго мутацый, каб назаўсёды пакончыць з картавасцю і шапялявасцю і ўвогуле з усімі дэфектамі маўлення.

Маўленне – двухбаковая з'ява: гэта працэс (маўленчая дзейнасць, якая падзяляецца на гаварэнне, слуханне, чытанне і пісьмо) і вынік гэтага працэсу, рэалізацыя (выказванне і тэкст).

Адрозніваюць унутранае і знешняе маўленне.

Калі афармленне думкі адбываецца без выказвання – гэта **ўнутранае** маўленне, а з выказваннем (вусным ці пісьмовым) – гэта **знешняе** маўленне.

Адрозненне іх выяўляецца і ў будове. **Унутранае** маўленне характарызуецца фрагментарнасцю, хуткасцю мыслення, сцісласцю. Сам сабе чалавек не будзе апісваць падрабязна, ён выдзеліць асноўнае. Для ўнутранага маўлення не характэрны строгія правілы. Іншы раз узнікаюць такія сітуацыі, калі чалавек лічыць, што ведае (на ўзроўні ўнутранага маўлення), але аформіць, выказаць на ўзроўні знешняга маўлення не можа.

Знешняе маўленне можа быць вусным ці пісьмовым, маналагічным ці дыялагічным, можа адрознівацца паводле стылявой, жанравай прыналежнасці.

Вуснае маўленне адбываецца ва ўмовах непасрэднага кантакту суразмоўнікаў, таму значнае месца адводзіцца тэмпу, тону, мелодыцы, тэмбру голасу, паўзам, лагічнаму націску і іншым маўленчым якасцям. Пэўную ролю адыгрываюць і нямоўныя сродкі: жэсты, міміка, пэўныя рухі і інш. Усім відам вуснага маўлення ўласціва экспрэсія непасрэднасці і высокі ўзровень эмацыянальнасці.

Пісьмовае маўленне характарызуецца наступнымі асаблівасцямі:

1) адсутнасць агульных для ўдзельнікаў зносін жыццёвых абставін і агульнага жыццёвага вопыту, што на 9/10 палягчаюць узаемаразуменне ў размоўным маўленні;

- 2) адсутнасць дапамогі з боку жэстаў, мімікі, інтанацыі;
- 3) максімальна ўзбагачаны слоўнік, і пры гэтым пераважна за кошт адцягненых паняццяў;
- 4) максімальна ўскладнены сінтаксіс.

Маўленне носіць індывідуальны характар, заўсёды належыць пэўнай асобе. Так, для **вуснага** маўлення, якое скіравана на непасрэднае ўспрыманне, характэрна ўвага гаворачага да гучання яго маўлення, непасрэднасць, экспрэсіўнасць. У **пісьмовым** маўленні знаходзяць адлюстраванне ўмовы і мэты зносін, а як вынік – адбор маўленчых сродкаў для стварэння тых ці іншых тэкстаў.

Маналог (ад грэч. monos – адзін і logos – слова, маўленне) – форма маўлення, якая ўтвараецца ў выніку актыўнай маўленчай дзейнасці, разлічанай на пасіўнае і апасродкаванае ўспрыманне. Для маналогаў характэрны тэксты рознага памеру, якія структурна і сэнсава звязаны.

Дыялог (ад грэч. dialogos – гутарка, размова двух) – форма маўлення, якая заключаецца ў абмене выказваннямі-рэплікамі, што звязаны па сэнсе і будове, але характарызуюцца непасрэднасцю, непадрыхтаванасцю. Пэўную ролю ў дыялогах адыгрываюць пазамоўныя, ці невербальныя, сродкі: міміка, жэст.

Вынікам маўлення з'яўляецца **тэкст** (ад лац. textum – тканіна, спалучэнне, спляценне) – аб'яднаная сэнсавай сувяззю паслядоўнасць знакавых адзінак, асноўнымі якасцямі якой з'яўляюцца звязнасць, цэльнасць і закончанасць. Тэкст заўсёды мае адну галоўную тэму. Кожная тэма можа складацца з некалькіх асобных падтэм. Сказы, аб'яднаныя падтэмай, утвараюць частку тэксту, якую называюць фрагментам (урывкам) – гэта адзін або некалькі абзацаў. Самай меншай сэнсава закончанай адзінкай тэксту з'яўляецца **каз**. Часам тэкст можа быць складзены і з аднаго сказа, як, напрыклад, верш А. Куляшова:

*Спакойнага шчасця
не зычу нікому:
Навошта грывомам
маланка без грому,
Навошта ручай
без пякучае смагі,
Халодная ўвага,
не вартая ўвагі,
Жаданні, што прагня
крылы згарнулі,
Зязюля без лесу
і лес без зязюлі?*

У залежнасці ад спосабу перадачы зместу і арганізацыі тэксту адрозніваюць такія тыпы тэкстаў, ці маўлення, як апісанне, апавяданне, разважанне.

Тыпы маўлення (тэкстаў)

Тып маўлення	Схема пабудовы	Аб чым гаворыцца ў тэксце
Апісанне	1 Агульнае ўражанне. 2 Асобныя прыкметы, уласцівасці. 3 Вывад.	Аб прыкметах чалавека, прадмета, з'явы і г. д.
Апавяданне	1 Пачатак. 2 Развіццё падзей, дзеянняў. 3 Заканчэнне.	Аб падзеях і дзеяннях
Разважанне	1 Тэзіс. 2 Доказы, аргументы. 3 Вывады.	Аб прычынах падзей, дзеянняў, прыкмет, з'яў

Апісанне ўжываецца для характарыстыкі прадметаў, з'яў, асоб. У ім пералічваюцца прыкметы ў пэўнай паслядоўнасці. Найбольш важнай прыкметай апісання з'яўляецца статычнасць, таму часцей тут выкарыстоўваюцца назоўнікі, прыметнікі, радзей дзеясловы-выказнікі, якія, як правіла, аднолькавай формы і маюць значэнне знаходжання, існавання. Адрозніваюць навуковае, справавое, мастацкае апісанне, ці апісанне назіраецца ў тэкстах навуковай, тэхнічнай, мастацкай, афіцыйна-справавой літаратуры.

Апавяданне служыць для перадачы падзей, якія разгортваюцца ў часе, маюць дынаміку. Менавіта гэта прадвызначае значную ролю дзеясловаў.

Разважанне – выклад думкі, для якога найбольш характэрна лагічнасць і аргументаванасць. Будуецца яно сінтэтычна, ці індуктыўна (калі ад агульных палажэнняў аўтар ідзе да прыватных), і, наадварот, аналітычна, ці дэдуктыўна. Разважанне змешанага тыпу найбольш пашырана ў навуковых тэкстах, публіцыстыцы.

Функцыі мовы ў грамадстве

Чалавек думае, вырашае свае праблемы, "жывучы" ў мове. Пры дапамозе мовы людзі абменьваюцца інфармацыяй, наладжваюць кантакты, выказваюць адзін аднаму свае думкі, пачуцці. З яе дапамогай людзі ўсведамляюць і асэнсоўваюць свет, захоўваюць і перадаюць ад пакалення да пакалення набытыя веды і вопыт. Такі універсальны характар мовы вызначае разнастайнасць яе функцый.

Асноўнымі, базавымі функцыямі мовы з'яўляюцца:

– **камунікатыўная** (лац. *communicatio* – зносіны, сувязь) – г. зн. мова з'яўляецца найважнейшым сродкам зносін паміж людзьмі, – і

– **пазнавальная, ці кагнітыўная** (лац. *cognitio* – пазнанне), якая забяспечвае чалавеку магчымасць думаць і пазнаваць свет. Успрыманне і асэнсаванне чалавекам рэчаіснасці апасродкавана мовай. Яна з’яўляецца своеасаблівай прызмай, праз якую чалавек "бачыць" свет.

Камунікатыўная і пазнавальная функцыі мовы ўзаемазвязаныя. Сацыяльны характар жыцця народа, яго рознабаковая пазнавальная дзейнасць патрабуюць пастаяннага кантактавання людзей. Разам з тым самі моўныя стасункі людзей, у адрозненне ад камунікацыі жывёл, – гэта інструмент пазнання. Вызначальную ролю ў дзейнасці як асобы, так і грамадства выконвае інфармацыя, якая перадаецца менавіта ў працэсе моўнай камунікацыі. Па сутнасці, уся гісторыя развіцця чалавецтва – гэта найперш гісторыя моўных зносін. Яны аб’ядноўвалі пакаленні людзей у часе і тым самым забяспечвалі бесперапыннасць чалавечай цывілізацыі. І сёння адным з паказчыкаў прагрэсу лічыцца ўзровень моўнай камунікацыі ў грамадстве.

На базе камунікатыўнай і пазнавальнай функцый мовы развіваюцца іншыя, больш прыватныя функцыі.

У складзе камунікатыўнай функцыі мовы вылучаюцца, напрыклад, **рэгулятыўная, ці фатычная** (лац. *fatum* – выраз) – функцыя наладжвання кантактаў, рэгулявання адносін паміж людзьмі, – і

акумулятыўная – функцыя назапашвання, захавання традыцый, культуры, гісторыі, нацыянальнай свядомасці народа. Мова захоўвае спадчыну нацыі, звязвае прадкаў і нашчадкаў.

У складзе пазнавальнай функцыі можна вылучыць **намінатыўную** (лац. *nominatio* – называнне, найменне), г. зн. функцыю наймення прадметаў, з’яў рэчаіснасці. Пазнаючы свет, чалавек пастаянна сутыкаецца з неабходнасцю называць прадметы, з’явы, працэсы сродкамі мовы (у першую чаргу – словамі). Але называнне – гэта разам з тым працэс размежавання і атаясамлівання з’яў рэчаіснасці, ці, інакш, працэс пазнання рэчаіснасці. Невыпадкова гавораць: назваць – значыць зразумець.

Паколькі пазнавальная функцыя звязана з рознымі формамі псіхічнай дзейнасці чалавека, у складзе яе можна вылучыць **эмацыйную (экспрэсіўную)** функцыю – г. зн. функцыю выражэння эмоцый, пачуццяў, настрою, адносін да тэмы. Праз мову чалавека выяўляюцца яго здольнасці, вопыт, эрудыцыя, інтэлект, унутраны свет. Эмацыйная функцыя, якая найбольш выразна выступае ў інтанацыі, выклічніках, у розных формах мадальнасці (адносінах аўтара да зместу паведамлення), ацэначных суфіксах і інш., па сутнасці, пранізвае ўсе ўзроўні мовы.

З камунікатыўнай і пазнавальнай функцыямі звязана **эстэтычная, ці паэтычная (мастацкая)** функцыя, сутнасць якой у здольнасці мовы ўздзейнічаць на пачуцці і думкі чалавека не толькі зместам, але і самой вонкавай формай: гучаннем, адборам і спалучэннем слоў і інш. Гэтая функцыя праяўляецца ў імкненні да рытмічнасці, мілагучнасці, вобразнасці

маўлення і ўвасабляецца ў мастацкай прозе, паэзіі, сцэнічным маўленні, красамоўстве. Эстэтычная функцыя вызначае ролю слова ў стварэнні мастацкага вобраза, робіць слова "першаэлементам" мастацкай літаратуры.

Для многіх моў свету важнай з'яўляецца **этнічная** функцыя, калі мова выступае прыкметай, сімвалам нацыі, сродкам этнічнай кансалідацыі. Асабліва выразна гэтая функцыя праяўляецца ў сітуацыях, дзе існуе культурна-моўная асіміляцыя аднаго народа другім. Мова ў такім выпадку з'яўляецца фактарам еднасці (ці адраджэння) этнасу. Народ імкнецца захаваць яе як сведчанне сваёй нацыянальна-гістарычнай адметнасці і культурна-духоўнай самабытнасці.

Розныя функцыі мовы рэдка выступаюць у маўленні ў чыстым выглядзе. Як правіла, у працэсе камунікацыі яны спалучаюцца адна з адной, бо зносіны звычайна патрабуюць выражэння не толькі думак, але і эмоцый, волі і г. д.

Мова і іншыя сродкі камунікацыі

Калі гаворыцца, што мова – асноўны, найважнейшы сродак зносін, то мяркуецца, што ёсць і менш важныя спосабы кантактавання. Сапраўды, людзі карыстаюцца і іншымі сродкамі зносін, напрыклад, жэстамі, рознымі шгучнымі знакамі і сігналамі (матэматычныя і хімічныя знакі, знакі дарожнага руху, азбука Морзе, семафоры і сірэны і інш.). Жэсты могуць выкарыстоўвацца як дадатковы, несамастойны сродак зносін (суправаджаць выказанне, умацняючы яго выразнасць), як, напрыклад, у спорце (у судзействе). Мова жэстаў як самастойная сістэма выкарыстоўваецца глуханямымі. Жэсты тут адпавядаюць выразам гукавой мовы. Аднак мова жэстаў вельмі абмежаваная і бедная ў параўнанні з гукавой мовай.

Своеасаблівымі сродкамі перадачы інфармацыі з'яўляюцца музыка, танец і выяўленчае мастацтва. Аднак і гэтыя формы, нягледзячы на іх вялікія магчымасці, даволі "аднабаковыя" ў параўнанні з магчымасцямі мовы. Яны не выражаюць дакладных, расчліянёных паняццяў, а толькі выклікаюць ў свядомасці слухача ці глядача пэўныя вобразы і, адпаведна, пэўныя думкі, аднак гэтыя думкі могуць быць вельмі непадобнымі ў розных людзей.

Ёсць і іншыя, "экзатычныя" сродкі зносін, як, напрыклад, барабанная мова ў некаторых афрыканскіх народаў, з якой звязана шмат звычайў, абрадаў. Гэта зразумелы афрыканцам умоўны знак, здольны падняць людзей на бунт, спыніць хваляванні і інш.

У старажытнасці на Усходзе, а ў сярэднія вякі ў Заходняй Еўропе была папулярнай мова кветак – умоўны спосаб выражаць розныя пачуцці і паняцці (часта як спосаб перадачы пасланняў закаханых). Сімвалічнае значэнне некаторых кветак вядома і сёння: фіялка – сімвал сціпласці, лілея –

цнатлівасці, незабудка – памяці, астра – тугі, ружа – кахання (у старажытных грэкаў і рымлянаў яна была сімвалам таямніцы) і інш.

У 60-я гады ХХ ст. галандскі вучоны Ганс Фройдэнталь зрабіў спробу стварыць штучную мову – так званы *"лінкас"* (lingua cosmica – 'мова космасу') для перадачы пасланняў у космас. Сутнасць яе ў тым, што пры дапамозе сігналаў рознай даўжыні, якія нясуць пэўную матэматычную інфармацыю (а законы матэматыкі ўсюды аднолькавыя), можна наладзіць кантакт з іншапланецянамі.

Відавочна, названія сродкі зносін выступаюць як дапаможныя ў дачыненні да адзінага універсальнага сродку – мовы слоў. Самі па сабе, без перакладу на слоўную мову, гэтыя сродкі не могуць перадаць думку. Іх функцыянаванне магчыма толькі на аснове мовы.

Мова як знакавая сістэма

Адметная роля мовы ў жыцці грамадства, яе непасрэдная сувязь з мысленнем вызначаюць складанасць і спецыфіку самога моўнага "механізму", своеасабліваць арганізацыйных моўных адзінак. Як жа пабудавана мова?

Вучоныя даўно прыйшлі да высновы, што мова – своеасаблівая *знакавая сістэма*. Яе адзінкамі з'яўляюцца: гук, марфема (простыя) і слова, словазлучэнне, сказ (складаныя).

Але што такое знак? **Знакам** прынята называць любую матэрыяльную з'яву, здольную абазначаць, г. зн. замяняць іншыя прадметы, паняцці. Званок тэлефона і стук у дзверы, цыферблат гадзінніка і святло семафора, грашовыя і дарожныя знакі, знакі рэкламы, шыльды ("нажніцы" – цырульня, "рыба" – рыбная крама і г. д.), жэсты, этыкет і інш. – усе гэтыя знакі – носьбіты пэўнай інфармацыі.

Кожны знак мае форму (мы яго бачым, чуем, успрымаем) і змест – тое, што стаіць за гэтай формай (дым з коміна – 'паляць у печы'; чырвонае святло светлафора – 'нельга ісці, ехаць'). Моўны знак таксама двухбаковы: ён мае форму (азначальнае) і змест (азначанае). Напрыклад, слова *"вечер"* мае гукавую (ці літарную) форму, якая складаецца з пяці гукаў (літар), і змест – 'паветраная плынь гарызантальнага напрамку'.

У адрозненне ад знакаў прыроднага характару (калі ідзе дым, то гэта ва ўсіх народаў ёсць знак агню), паміж двума бакамі моўнага знака няма прамой прычыннай сувязі. Ён *умоўны*. Нехта калісьці дамовіўся ўжываць пэўны знак (слова) для абазначэння пэўнага паняцця. У іншых народаў тое ж паняцце можа быць выражана інакш. Напрыклад, змест паняцця 'шматкаляровая дугападобная палоска на небе' ў беларускай мове ўвасабляецца ў форме *"вясёлка"*, у рускай – *"радуга"* (асацыяцыя адпаведна з "весела" і "радасна"). Моўны знак адлюстроўвае сувязь паміж азначальным і азначаным умоўна: так, як гэта прынята ў пэўнага народа.

Структура мовы і навукі пра яе

Знакі ў мове існуюць не ізалявана, а цесна звязаныя адзін з адным, ці, інакш, знаходзяцца ў сістэме.

Сістэмай называюць сукупнасць узаемазвязаных і ўзаемаабумоўленых элементаў, якія ўтвараюць адзінства. (Прыклады: сонечная сістэма, перыядычная сістэма хімічных элементаў Дэм. Мендзялеева). У сістэме кожны элемент залежыць ад іншых, і таму, калі змяняецца ці выпадае адзін элемент, гэта адбіваецца на іншых.

Напрыклад, на вуліцах гарадоў прынята трохкаляровая сістэма светлавых сігналаў: чырвоны – 'рух забаронены', зялёны – 'рух дазволены', жоўты – 'увага'. Для таго, каб чырвоны быў знакам (сігналам забароны руху), ён павінен быць супрацьпастаўлены іншым колерам. А цяпер уявіце, што светлафор сапсаваны, і ўвесь час гарыць толькі чырвонае святло. Відавочна, гэтае ўжо не азначае, што ехаць нельга. Выпадзенне знака з сістэмы змяняе значэнне іншых знакаў ці ўвогуле разбурае ўсю сістэму.

Падобныя адносіны і паміж знакамі ў мове. Аднак ад іншых знакавых сістэм мова адрозніваецца тым, што ў яе значна больш адзінак і сувязі паміж імі больш разнастайныя і складаныя. Чалавечая мова – гэта найперш мова слоў, а словы складаюцца з гукаў, марфем і аб'ядноўваюцца ў словазлучэнні, сказы. Усё гэта – адзінкі (знакі) рознага тыпу, і яны своеасабліва арганізаваны ў сістэму.

Кожны тып моўных адзінак займае сваё месца, утвараючы ўзроўні: фанетычны (гукавы), марфемны, лексічны, граматычны.

Моўныя адзінкі розных узроўняў адрозніваюцца паводле складанасці.

Ніжэйшы ўзровень – фанетычны (*грэч.* phone – гук, phonetikos – гукавы), у яго складзе элементарныя адзінкі – **гукі**.

Гукі выступаюць будаўнічым матэрыялам для **марфем** (*грэч.* morphē – форма) – адзінак наступнага, марфемнага ўзроўню.

З марфем складаюцца **словы** – адзінкі лексічнага (*грэч.* lexis – слова) узроўню.

Словы спалучаюцца ў **словазлучэнні, сказы**, якія з'яўляюцца адзінкамі граматычнага, у прыватнасці сінтаксічнага (*грэч.* syntaksis – складанне) узроўню.

У адпаведнасці з узроўнямі моўнай сістэмы будуюцца навука пра мову – **мовазнаўства**, ці **лінгвістыка** (*лац.* lingua – мова). Яна складаецца з наступных асноўных раздзелаў:

– **фанетыка і графіка** – гэта навукі, якія вывучаюць гукавы і літарны склад мовы;

– **арфаграфія і арфаэнія** – навукі, якія вывучаюць правілы напісання і вымаўлення слоў пэўнай мовы;

– **лексікалогія і фразеалогія** – навукі пра словы і ўстойлівыя спалучэнні слоў, іх значэнне, паходжанне і ўжыванне;

– *марфеміка і словаўтварэнне* – навукі аб марфемным складзе, спосабах і сродках утварэння слоў;

– *марфалогія* – навук пра формы слова;

– *сінтаксіс* – вучэнне аб правілах спалучэння слоў у словазлучэннях і сказах;

– *стылістыка* – навук, якая вывучае спосабы ўжывання слоў, словазлучэнняў, сказаў паводле іх адпаведнасці зместу і мэце выказвання.

За час свайго існавання лінгвістыка дасягнула вялікіх поспехаў у вывучэнні мовы як сістэмы адзінак розных узроўняў. Але паколькі мова з'яўляецца асноўным сродкам камунікацыі ў грамадстве і непасрэдна звязана з мысленнем і свядомасцю чалавека, то лінгвістыка не абмяжоўваецца даследаваннем толькі ўласна мовы, як бы "самой у сабе", яе цікавіць і "мова ў чалавеку" ці "чалавек у мове". Дзеля вывучэння чалавека як носбіта мовы лінгвістыка наладжвае цесныя сувязі з іншымі навукімі пра чалавека і чалавечы грамадства (псіхалогіяй, медыцынай, сацыялогіяй і інш.).

Тэма 2

ГІСТОРЫЯ І СУЧАСНЫ СТАН МОВЫ БЕЛАРУСКАГА НАРОДА

Нацыянальная мова як крыніца духоўнай і інтэлектуальнай культуры народа

Мова – гэта не толькі сродак, з дапамогай якога людзі абменьваюцца інфармацыяй. Мова – гэта і люстэрка жыцця і працы народа, яго грамадскага і культурнага развіцця. Мова адлюстроўвае жыццёвы і духоўны вопыт народа, асаблівасці яго мыслення і псіхікі (нацыянальны характар, тэмперамент, светапогляд і інш.), маральна-этычныя і эстэтычныя нормы. Інакш кажучы, мова замацоўвае ўсё тое, што прынята называць культурай. Яна з'яўляецца спецыфічным спосабам існавання і захавання культуры.

Разам з тым сама мова – прадукт чалавечай культуры і яе важная частка, якую мы атрымліваем ад продкаў. Таму мова і культура не проста ўзаемазвязаныя з'явы, але ў пэўным сэнсе і адзінства, цэласнасць.

Любая культура з'яўляецца працэсам і вынікам асваення чалавекам рэчаіснасці, працэсам творчага асэнсавання свету і сябе ў ім. У розных народаў спосабы і вынікі гэтага асваення маюць агульнае і адметнае, спецыфічна-нацыянальнае, што вызначаецца ўмовамі жыцця і быту этнасу. Сам ландшафт (горы, лес, тундра, пустыня ці джунглі), клімат, раслінны і жывёльны свет прадвызначаюць характар заняткаў народа (земляробства ці паляванне, жывёлагадоўля, гандаль ці інш.) і накладваюць адбітак на яго ўспрыманне свету. Усё гэтае выразна адлюстроўваецца ў мове: найперш у адметнасці слоўніка (бо ў назвах выяўляецца свет рэчаў і ўяўленняў чалавека), у народ-

най афарыстыцы, непасрэдна звязанай з матэрыяльнымі і духоўнымі каштоўнасцямі народа, што сфарміраваліся пад уплывам прыродных, гістарычных, культурных і іншых фактараў, у канструкцыях словазлучэнняў, сказаў, у гукавым ладзе мовы, сугучных з нацыянальнай прыродай. Інакш кажучы, мова – гэта сувязь не толькі паміж людзьмі, але і людзей з прыродаю як важным складнікам культуры. Яшчэ В. Гумбальт сцвярджаў: "У кожнай мове закладзена самабытнае светаўспрыманне. Як асобны гук стаіць паміж прадметам і чалавекам, так і ўся мова ў цэлым выступае паміж чалавекам і прыродай".

Кожны народ стварае свой вобраз (ці мадэль) свету, у якім вылучае і называе найперш аб'екты, асабліва важныя ў яго жыцці (але не абавязкова істотныя для носьбітаў іншых моў). Так, напрыклад, у мове эскімосаў да гэтага часу захоўваецца некалькі дзесяткаў назваў ільду ў залежнасці ад яго стану, асабліва сцей утварэння (берагавы, марскі) і г.д.; у мове ірландцаў – спрадвечных мараходаў і рыбакоў – ёсць дзесяткі найменняў ветру; у мове арабаў існуюць шматлікія назвы для верблюдаў. Беларуская мова мае больш за 20 назваў балота, якое з'яўляецца прыкметнай адзнакай беларускага ландшафту. Напрыклад: *багна, бездань, валага, гола, дрыгва, імішара, мрогва, мярэча, нетра, слата, твань, тхлань* і інш. Большасць гэтых слоў не маюць эквівалентаў у іншых мовах.

У кожнай мове ёсць назвы прадметаў, паняццяў, якія значаць больш, чым спачатку яны абазначалі. На працягу гістарычнага развіцця многія словы акумуляюць інфармацыю, звязаную з бытам, звычаямі, культурай народа, абрастаюць разнастайнымі асацыяцыямі. Гэтая дадатковая, нацыянальна абумоўленая (часта сімвалічнага характару) інфармацыя патэнцыяльна існуе ў свядомасці носьбітаў мовы і складае т. зв. **нацыянальна-культурны кампанент значэння** моўных адзінак.

Найбольш відавочна нацыянальна-культурны кампанент значэння выяўляецца пры супастаўленні аналагічных паняццяў, сітуацый у розных культурах і мовах. Напрыклад, маленькая трохкаляровая кветка з сям'і фіялкавых *браткі* (рус. *анютины глазки*) ахутана казкамі і легендамі. Адна з іх, вядомая ў нас, – пра няшчаснае каханне юнака і дзяўчыны, якія аказаліся братам і сястрой. Таму браткі – гэта напамін пра няшчасных закаханых. У немцаў жа гэтая кветка сімвалізуе маленькую мачаху, у англічан – жанчынападобнага мужчыну, а ў французаў – гэта кветка ўспамінаў.

Многія назвы раслінна-жывёльнага свету, набываючы ў той ці іншай мове дадатковае культуралагічнае значэнне, выступаюць сімвалам самой краіны, народа. Так, назва *сакура* асацыіруецца ў нашай свядомасці з Японіяй, *лаўр* сімвалізуе Іспанію, *таполя* – Украіну, *бяроза* – Расію. А вось у нарвежцаў *бяроза*, якая расце ва ўмовах вечнай мерзлаты, – увасабленне вынослівасці; у свядомасці жыхароў старажытнай Індыі яна звязвалася з міласэрнасцю, любоўю да людзей.

Сімвалам характава, красы і паэзіі беларускай зямлі, вобразах нашай самабытнасці сталі *васілёк, шыпына*. У беларускім фальклору і мастацкай творчасці надзвычай шырока апаэтызавана *вярба (лаза, ракіта, іва)*. (Нагадаем: "*А ў полі верба нахілёная...*"; "*У канцы грэблі шумяць вербы...*"; "*Вярба, вярба, дзе ж ты расла? Ужо тваё лісце вада занясла...*" і інш.) Вярба спрадвеку выкарыстоўвалася ў побыце беларусаў: з яе плялі калыскі, лапці, кошыкі, выразалі дудкі, свісцёлкі, рабілі платы, розныя гаспадарчыя прыбудовы і г. д. Лазой "частавалі" за розныя правіннасці (параўн.: да беларускага "*даць лазы*" ў значэнні "пабіць" эквівалентам у рускай мове выступае выраз "*дать берёзовой каши*"). Вярба была важным ахоўным сродкам, выкарыстоўвалася ў абрадах і рытуалах: асвячонай вярбой, напрыклад, выганялі першы раз кароў на пашу. Вярба – увасабленне жыццёвай сілы, непатрабавальнасці да ўмоў, устойлівасці. Гэтымі сваімі якасцямі яна нагадвае саміх беларусаў.

Важнымі вобразамі-дрэвамі ў беларускай свядомасці з'яўляюцца: *дуб* – сімвал моцы, даўгавечнасці, *каліна, вішня, рабіна* – увасабленне дзявочай сціпласці, прывабнасці. Увогуле жаночая прыгажосць у беларусаў асацыіруецца з мяккімі, як *лён*, валасамі, з вачамі, сінімі, як *васількі* ці *льняны цвет*, або блакітнымі, як *майскае неба*.

А вось для кіргізаў, напрыклад, блакітныя вочы – самыя непрыгожыя. Эталонам прыгажосці для іх з'яўляюцца вочы, падобныя да вачэй каровы. У старажытнай Грэцыі і Індыі, дзе карова лічылася свяшчэннай жывёлай, назваць жанчыну "*валавокай*" (з вачыма, як у вала, каровы) таксама было найвышэйшым кампліментарам; у Індыі і зараз прыгожую жанчыну называюць *гаджагаміні*, што значыць "якая ідзе паходкаю слана". У нашай жанчыны наўрад ці выклікае захапленне параўнанне яе са сланом ці каровай.

Увогуле сімволіка, звязаная з жывёльным светам, надзвычай разнастайная ў розных народаў. У беларусаў, напрыклад, аб'ектам вобразна-метафарычнага пераасэнсавання даволі часта выступаюць "жыхары" балота: *бусел, жораў, жаба*. Асабліва прывабным і важным для нашага народа ўяўляецца *бусел* (ці, як яго яшчэ называюць, *бацян, бусень, буська, лялька, гайсцёр* і інш.). З жыццём бусла звязаны беларускі народны каляндар і многія народныя прыкметы ("Дзе бусел вядзецца, там шчасліва жывецца", "Калі бусел кружыцца – чакай добрага надвор'я", "Калі вясной упершыню ўбачыш бусла, які ляціць, будзеш увесь год здаровы і рухавы, калі ж ён будзе стаяць, то і ты будзеш мала рухацца, могуць балець ногі" і інш.). У беларускай нацыянальнай свядомасці трывала замацаваўся паэтычны вобраз Беларусі як зямлі "пад белымі крыламі" – крыламі бусла, які ўспрымаецца як "беларуская" птушка, што "чысціць" нашу зямлю, ахінаючы яе сваімі крыламі.

Часта адны і тыя ж прадстаўнікі жывёльнага свету выклікаюць у розных народаў розныя асацыяцыі. У краінах будыйскага Усходу, напрыклад,

заяц з'яўляецца сімвалам мудрасці, у японцаў і афрыканскіх неграў – сімвалам розуму, здагадлівасці, а ў беларускіх народных казках заяц звычайна палахлівы, нясмелы, безабаронны. Менавіта з такімі якасцямі звязваюцца ў беларускай мове пераносныя значэнні гэтага слова (у дачыненні да чалавека). Разам з тым з глыбінь вясцоў да нас дайшлі водгукі старажытных міфалагічных уяўленняў пра зайца як сакральную істоту. У свядомасці нашых продкаў заяц звязваўся з хлебам ("*зайчыкаў хлеб*" – "рэшткі ежы, прывезеныя дадому з лесу ці поля, якімі частуюць дзяцей"), а таксама з сонцам, агнём (адсюль выраз "*сонечны зайчык*"). Да сённяшняга дня захавалася ў нашага народа прымета: калі заяц забяжыць у хату, якая будзецца, то яна згарыць.

Воўк у нашай свядомасці асацыіруецца з такімі якасцямі, як жорсткасць, агрэсіўнасць (*воўчая натура; глядзець ваўкавата; назіраць з-над ілба, як воўк*), а ў кіргізаў *воўк* – сімвал смеласці, высакародства (прыгадайце роман Ч. Айтматава "Плаха").

Са словам "*сокал*" мы звязваем такія якасці, як адвага, смеласць. На гэтай аснове ўзнікла пераноснае значэнне слова "*сокал*" у адносінах да лёгчыкаў і ўвогуле да смелых людзей. У іншых мовах такіх асацыяцый гэтае слова не мае.

У міфалагічным асэнсаванні старажытных славян *сабака* ўвасабляў адначасова добры і ліхі пачатак. Таму ў рускай мове ўстойлівыя выразы з кампанентам "*сабака*" маюць як станоўчую ацэнку (*собачья верность* – пра вернага, адданага чалавека; *собаку съел* – пра вопытнага чалавека і інш.), так і адмоўную (*собачий холод, гонять собак, виляют хвостом* і інш.). У беларусаў у большай ступені, чым у рускіх, *сабака* увасабляе негатыўныя праявы жыцця. Разнастайныя ўстойлівыя выразы з гэтым словам маюць пераважна адмоўную афарбоўку: *у сабакі вачэй пазычыць* (пра бессаромнага чалавека), *ушыцца ў сабачую шкуру* (пра нікчэмнага чалавека, гультая), *з рота сабакі скачуць* (пра брыдкаслоўе), *сабачыцца* (сварыцца), *брахаць, псаваць* і інш.

Спецыфіка асацыятыўна-вобразных уяўленняў таго ці іншага народа выразна адлюстроўваецца ў фразеалагічным фондзе яго мовы. Напрыклад, пра што-небудзь недарэчнае, нікуды не вартэе мы гаворым *курам на смех*, а а ў інданезійцаў з недарэч "смяюцца" кракадзілы. Пра незадаволеннага, надзьмутага чалавека рускія кажуць *надулся, как мышь на крупу*, а беларусы – *надзьмуўся, як жаба на купіне*. У рускіх "многа" – гэта *куры не клюют*, у беларусаў – *сабакі не ліжуць*, "мала" ў рускіх – *кот наплакал*, у беларусаў – *як кату пад'есці з жабіны прыгарычы*; "прыйсці на гатовае, чужое" – *найти рукавицы за поясом* (рус.) і *знайсці сякеру пад лаваю* (бел.). Пра сквапнага чалавека рускія кажуць *за копейку удавится*, а беларусы – *за рубель жабу ў Вільню пагоніць*.

Aethiorem lauare ("мыць эфіона") – гаварылі старажытныя рымляне пра нядобрага чалавека, з'яву, дарэмную працу (пра тое, што нельга палепшыць). У беларусаў на гэты выпадак ёсць прыказка: "*Чорнаму ворану мыла не паможэ*", у рускіх – "*Чёрного кобеля не отмоешь добела*", а ў англічан – "*You cannot wash a charcoal white*" ("*Нельга вугаль вымыць дабля*").

Такім чынам, стасункі чалавека з прыродай на працягу вякоў, яго ўяўленні аб свеце, у тым ліку самыя старажытныя, міфалагічныя, трансфармуюцца ў культурных традыцыях народа ў адметныя мастацкія вобразы, замацоўваюцца ў адносна ўстойлівых нацыянальна-культурных стэрэатыпах, сімвалах, адлюстраваных у семантыцы моўных адзінак.

Культурнымі традыцыямі грамадства вызначаюцца таксама і формы маўленчага этыкету.

Існуюць, напрыклад, самыя разнастайныя мадэлі маўленчых паводзін гасця і гаспадара, дзяцей і бацькоў, мужчыны і жанчыны (спецыяльныя формы пашаны, пацвівасці і інш.).

У індзейцаў Бразіліі, напрыклад, развітваючыся з гаспадаром і гасцямі, трэба абавязкова падысці да кожнага з прысутных, сказаць пра свой адыход і пачуць: "*Ідзі*". А калі вяртаешся, то зноў трэба падысці да кожнага і, пачуўшы: "*Вярнуўся?*", – адказаць: "*Так*". Агульныя ж "*Бывайце!*" ці "*Прывітанне!*" не дапускаюцца – гэта найстрашнейшае парушэнне этыкету.

У японцаў прынята гаварыць пра суб'ядніка толькі перабольшана пацвівыя словы: не "*ваша імя*", а "*ваша шануюнае імя*", не проста "*ваша пісьмо*", а "*ваша найкаштоўнейшае пісьмо*". А пра сябе – наадварот: "*мая няўмелая работа*", "*мой нікчэмны дом*" і г.д.

Калі госць заходзіць у кітайскі дом, яму вельмі настойліва прапануюць паабедар, а госць па этыкету павінен гэтак жа настойліва адказацца.

У беларускай мове, як і ў іншых мовах свету, існуе цэлая сістэма фразеалагізаваных формул маўленчага этыкету для выражэння прывітанняў, пажаданняў, падзякі і г. д. Нашаму народу ўласціва душэўная шчодрасць, адсюль шматлікія выслоўі для выражэння пажаданняў: *Спажывайце на здароўе! Смачна есці! Вялікі расці! Добра гадуйся! Будзь багаты, як зямля! Каб быў здаровы, як дуб скарбовы! Каб на тым і стала! На доўгі век, на добрае здароўе! Каб пілося, елася і яшчэ хацелася! Вам шчасце-долю і хлеба ўволю! Гладкай дарогі! Будзь здаровы на ўвесь год, як калядны лёд! Каб вам смачна спалася, спрытна ўставалася, лёгка хадзілася! Каб нашыя дзяды не ведалі бяды, каб нашыя ўнукі не ведалі мукі!* і інш.

Такім чынам, кожная мова захоўвае ў адзінках, якія набылі вобразна-метафарычнае, сімвалічнае значэнне, культурна значную для носьбітаў гэтай мовы інфармацыю, зберагае культуру як гістарычную памяць народа. Разам з тым мова – не толькі сродак захавання духоўнасці і культуры, але ў пэўнай ступені і сродак іх фарміравання. Многія вучоныя схільныя лічыць,

што кожны народ бачыць свет праз прызму сваёй роднай мовы. Гэта азначае, што сама мова як своеасаблівы код культуры, у пэўнай ступені вызначае светапогляд і менталітэт народа, яго псіхічную і нацыянальна-культурную адметнасць. Інакш кажучы, мова, будучы ўвасабленнем духу народа, на пэўным этапе развіцця матэрыяльнай і духоўнай культуры становіцца, у сваю чаргу, асяроддзем, якое нараджае, фарміруе духоўнасць і ўплывае на стан культуры наступных пакаленняў.

Гістарычныя этапы фарміравання і развіцця беларускай мовы

Мова ўзнікае ў грамадстве і з патрэб грамадства. Мова – гэта істотная адзнака этнічнага калектыву (народа, нацыі, племені). Шлях яе развіцця абумоўліваецца асаблівасцямі гісторыі, жыцця народа.

I. Беларуская мова належыць да *славянскай* групы моў індаеўрапейскай сям’і. (Існуюць яшчэ фіна-угорская, цюркская, мангольская, кітайска-тыбецкая, аўстраазіяцкая і іншыя сем’і моў, а таксама ізаляваныя мовы, напрыклад, японская і карэйская.)

У самых розных мовах індаеўрапейскай сям’і ў розным фанетычным абліччы да нашага часу існуюць словы, што абазначаюць жыццёва важныя канкрэтныя прадметы і з’явы прыроды, якія выкарыстоўваліся ў індаеўрапейскай прамове ў перыяд індаеўрапейскай этнічнай агульнасці (да IV тыс. да н. э.). **Напрыклад:** назвы роднасці, сваяцтва: *маці, сын, дзед, свёкар, брат, сястра*; назвы частак цела: *века, вуха, бок, сэрца, зуб*; назвы жывёльнага і расліннага свету: *алень, мыш, бяроза, дуб*; назвы жылля, гаспадарчых пабу-доў і прылад працы: *дом, горад, вароты, саха, цэп*; назвы зямной паверхні і атмасферных з’яў: *балота, бераг, вецер, мароз, снег*; часавыя паняцці: *век, дзень, вечар*; абстрактныя паняцці: *вера, бяда*.

II. Па меры распаду індаеўрапейскай сям’і на аснове розных дыялектаў паступова складваліся новыя моўныя адзінствы (групы):

Індаеўрапейская моўная сям’я

Групы моў	Некаторыя прыклады моў
індыйская	шматлікія мовы Індыі і цыганская
іранская	персідская, таджыкская, афганская, асечінская
балтыйская	літоўская і латышская
германская	дацкая, шведская, нямецкая, англійская, ідыш (новаяўрэйская)
раманская	іспанская, французская, італьянская, румынская, малдаўская
кельцкая	ірландская, шатландская, уэльская
славянская	паўднёваславянская падгрупа: балгарская, славенская, сербскахарвацкая, македонская; заходнеславянская: польская, чэшская, славацкая; усходнеславянская: руская, украінская і беларуская

Прыблізна з III тысячагоддзя да н. э. да сярэдзіны I тысячагоддзя н. э. славяне карысталіся адзінай **праславянскай** мовай. Да нашага часу многія праславянскія словы з'яўляюцца найбольш ужывальнымі, стылістычна нейтральнымі і складаюць чвэрць усіх ужывальных слоў.

Напрыклад: *жаніх, кум, сват, дзіця, унук; лоб, галава, рука; варона, баран; авёс, сасна; вілья, каса; год, восень, нядзеля, панядзелак; гром, дождж; боль, гнеў, грэх, краса, праўда, ласка, сіла; багаты, мудры, светлы, вузкі, горкі; варыць, дыхаць, слухаць; куды, там, усюды; адзін, восем, тысяча; я, ён, хто, што, сам; за, над, да, пад.*

III. Па меры рассялення славян на большыя тэрыторыі ў праславянскай мове вызначыліся тры дыялектныя зоны: усходняя, заходняя і паўднёвая.

Некаторыя адметнасці ўсходнеславянскіх моў		Параўнайце
паўнагалоссе	<i>город, молоко; воров, серед</i>	польск. <i>град, млеко</i>
гук [ч] з праславянскага [tj]	<i>свеча</i>	балг. <i>свешта</i>
гук [ж] з праславянскага [dj]	<i>межа</i>	польск. <i>межда</i>
пачатковае о	<i>озеро, один</i>	польск. <i>едін</i>
адсутнасць спалучэнняў дл, тл	<i>мыло</i>	польск. <i>мыдло</i>
адсутнасць насаваых галосных	<i>мару (дзеясл.), суд</i>	польск. <i>marzę, sąd</i>

Усходнеславянская народнасць утваралася на працягу VI–IX ст.ст. Яе станаўленне завяршылася ўзнікненнем у IX ст. адзінай дзяржавы ўсходніх славян – Кіеўскай Русі. Адначасова сфарміравалася адзіная мова дзяржавы – агульнаўсходнеславянская, ці **старажытнаруская**. На гэтай мове, напрыклад, напісана "Слова пра паход Ігаравы". Прыкладна гэтым часам датуецца "Аповесць мінулых гадоў", а таксама творы Кірылы Тураўскага.

Прыклады слоў старажытнарускага паходжання, захаваных у сучаснай беларускай мове: *пляменнік, селянін, сям'я, ключыца, жаваранак, грэчка, перац, давер, дружба, сенажаць, плуг, ураджай, парашок, касынка, самавар, удалы, ваяваць, гуляць, калыхаць, капейка, рубель, адзінаццаць, сорак.*

IV. У канцы XI – пачатку XII ст. Кіеўская Русь распалася, пачаўся перыяд феадальнай раздробленасці. У мове актывізавалася развіццё дыялектычных адрозненняў.

Пасля мангола-татарскага нашэсця ўсходнія землі Русі трапілі ў залежнасць ад Залатой арды, а заходнія (сучасныя Беларусь і Украіна) увайшлі ў склад Вялікага княства Літоўскага. З XIV ст. усходнія землі сучаснай Беларусі (па Дняпры і Заходняй Дзвіне) называліся Белая Русь. З цягам часу гэтае спалучэнне слоў злілося ў назву Беларусь.

У розных сацыяльна-эканамічных і палітычных умовах на працягу XIII–XVI ст.ст. з адзінай усходнеславянскай народнасці сфарміраваліся руская, беларуская і ўкраінская народнасці з уласцівымі ім фанетычнымі, лексічнымі і граматычнымі адметнасцямі моў, асаблівасцямі культуры і звычайяў.

Важнейшыя фанетычныя рысы беларускай мовы

фрыкатыўнае вымаўленне гука [г] замест выбухнога [г']	<i>год, гвалт, кніга</i>
пераход [в] у зычны [ў]	<i>кривда – крывѹда, правда – праўда</i>
чаргаванне <i>ро, ло, ле</i> не пад націскам з <i>ры, лы, лі</i>	<i>гром – грывець, глотка – глытаць, блеск – блішчаць</i>
утварэнне з [д'], [г'] мяккіх [дз'], [ц']	<i>дитя – дзіця, двести – дзвесце</i>
зацвярдзенне [р] і шпячых [ж], [ш], [ч]	<i>прырода рыжы, шосты, чалавек</i>
узнікненне падоўжаных зычных	<i>жыццѹ, калоссе, каменне</i>

Лексічны склад мовы папаўняўся словамі з мясцовых гаворак, некаторыя з іх замянілі агульнаславянскія і ўсходнеславянскія: *строити – будаваць, видети – бачыць, ждати – чакаць*. Слоўнікавы склад узбагаціўся такімі словамі, як *араты, асілак, вайсковец, летуценнік, твар, хустка, нядзеля; берасцянка, бусел, кнігаўка; алешнік, збожжа; вяселька, змрок, золак, світанне, спёка, навор'е; вопратка, лазня, млын, вушак; абставіны, асяроддзе, вытрымка, мара, пляшчота, помста, справа; адлюстраваць, даведацца, дазволіць, выклікаць; слушны; дзейнік, выказнік, рух, разлік, справаздача*.

Мову беларускай народнасці перыяду XIV–XVIII ст.ст. называюць **старабеларускай** (старажытнай беларускай) мовай. (У тыя часы яна мела назву "руская мова").

Развіццю беларускай пісьмовай мовы садзейнічала тое, што ў Вялікім княстве Літоўскім яна выконвала функцы дзяржаўнай, была мовай прававодства і судаводства, на ёй вялася дыпламатычная перапіска (літоўцы да сярэдзіны XVI ст. не мелі сваёй пісьменнасці). Да нас дайшоў вялікі архіў дзяржаўных актаў (каля 600 кніг), напісаных на старажытнай беларускай мове: Літоўская метрыка, зборнік законаў і кодэкс феадальнага права, Статуты Вялікага княства Літоўскага 1529, 1566 і 1588 гг. ("Статут..." 1588 г. з'яўляецца выдатным культурным помнікам таго часу і доўгі час быў адзіным зборам законаў у Еўропе.) На старабеларускую мову перакладалі воінскія і рыцарскія аповесці, раманы ("Александрыя", "Троя", "Аб Трыстане і Ізольдзе", "Кніга аб пабоішчы Мамай"), на ёй пісалі мастацкія і публіцыстычныя творы (летапісы, хронікі): "Летапісец вялікіх князёў літоўскіх", "Беларускі I летапіс", "Беларускі II летапіс", "Беларускі III летапіс, або Хроніка Быхаўца"; "Ліст да Абуховіча", "Прамова Мялешкі"; вершы Сімеона Полацкага, Андрэя Рымшы і інш. (Але у той жа час пісалі і на лацінскай

мове: паэма "Пруская вайна" Яна Вісліцкага і паэмы "Песня пра зубра", "Іакінф" і "Турэцкая вайна" Міколы Гусоўскага.)

На беларускай мове ўпершыню на славянскім усходзе пачаў кнігадрукаванне выдатны асветнік Францыск Скарына. У 1517–1519 гг. ім былі выдадзены 23 кнігі Бібліі "для вучэння простых людзей". Справу Скарыны працягвалі такія дзеячы старажытнай беларускай культуры, як Сымон Будны (асноўны твор – "Катэхізіс"), Васіль Цяпінскі ("Прадмова" да "Евангелля") і інш., якія праз мову сцвярджалі самабытнасць беларусаў сярод іншых народаў і моў. Гэты перыяд называюць "залатым векам" у гісторыі мовы, літаратуры і культуры.

V. Значна пашырыўшы свае грамадска-культурныя функцыі ў XV–XVII ст.ст., беларуская мова каля сярэдзіны XVII ст. у новых гістарычных умовах пачала прыходзіць у заняпад. Пасля Люблінскай уніі (1569 г.) Вялікае княства Літоўскае аб'ядналася з Польскім каралеўствам ў новую дзяржаву – Рэч Паспалітую. Пачалася гвалтоўная паланізацыя і акаталічванне беларусаў, а беларуская мова выпянялася з афіцыйнага ўжытку. Урэшце, у 1696 г. Варшаўскі сейм прыняў закон, паводле якога беларуская мова была зусім забароненая, а дзяржаўнай стала польская мова. З гэтага часу развіццё літаратурнай пісьмовай мовы спынілася на доўга. Беларускія школы і друкарні закрываліся. Мова засталася бытаваць пераважна ў вуснай форме.

VI. У канцы XVIII ст. Беларусь была ўключана ў склад Расійскай імперыі. Гэты працэс супаў з перыядам так званага "славянскага адраджэння", калі адбывалася інтэнсіўнае фарміраванне славянскіх нацый і новых славянскіх літаратурных моў. Узнікала **новая беларуская літаратурная мова**, асаблівасцю якой было тое, што яна амаль не мела традыцый пераемнасці з пісьмовай старабеларускай мовай і складалася на народна-гутарковай аснове. Каля вытокаў беларускай нацыянальнай мовы стаялі Вінцэнт Дунін-Марцінкевіч і Францішак Багушэвіч, Ян Чачот і Ян Баршчэўскі. Яе развіццё садзейнічалі таксама ананімныя паэмы "Тарас на Парнасе" і "Энеіда навыварат", публіцыстыка К. Каліноўскага і К. Каганца.

Аднак у 1840 годзе ўказам Мікалая I была забаронена назва "Беларусь", а на яе тэрыторыі ўводзілася рускае заканадаўства і руская мова ва ўстановах; а пасля 1863 года забаранілі выданне кніг на беларускай мове і вывучэнне яе ў школе. Але яны ствараліся, распаўсюджваліся, выдаваліся за мяжой.

VII. Друкавацца легальна беларусы змаглі толькі пасля рэвалюцыі 1905 года. А пасля рэвалюцыі 1917 г. беларуская мова стала дзяржаўнай, стала мовай навукі, справаводства, суда, кіно, радыё, на ёй працавалі школы, тэхнікумы, ВНУ. На беларускай мове пачалі выдавацца беларускія газеты "Наша доля", "Наша ніва", з'явіліся выдавецтвы "Загляне сонца і ў наша аконца", "Наша хата" і інш. На гэты час прыпадае выданне "Кароткай

гісторыі Беларусі" Вацлава Ластоўскага, а таксама "Беларускай граматыкі для школ" Браніслава Тарашкевіча (1918 г.), у якой вызначаны асноўныя асаблівасці фанетыкі і граматычнага ладу беларускай літаратурнай мовы, сфармуляваны правілы правапісу.

На поўны голас загучала беларускае слова ў творах Янкі Купалы, Якуба Коласа, Алаізы Пашкевіч (Цёткі), Максіма Багдановіча, Цішкі Гартнага, Змітрака Бядулі і інш. Аднак арфаграфічныя, арфаэпічныя, лексічныя і граматычныя нормы толькі выпрацоўваліся. Таму кожны пісьменнік у сваёй творчасці шырока выкарыстоўваў багацці народна-дыялектнай мовы той мясцовасці, дзе ён нарадзіўся і жыў. Найбольш глыбокі ўплыў на развіццё і фарміраванне норм літаратурнай беларускай мовы зрабілі выдатныя беларускія пісьменнікі Янка Купала і Якуб Колас.

У 1921 г. была створана Беларуская навукова-тэрміналагічная камісія, якой даручалася распрацаваць тэрміны па ўсіх галінах навукі ў аб'ёме сярэдняй школы. Толькі за 1922–1930 гг. выдадзены 24 выпускі Беларускай навуковай тэрміналогіі па алгебры, батаніцы, географіі, педагогіцы, мастацтве і г. д.

У 1922 г. быў заснаваны Інстытут беларускай культуры, на базе якога 1 студзеня 1929 г. створана Акадэмія навук БССР. З 1929 г. пачаў працаваць Інстытут мовазнаўства АН БССР.

Такім чынам, у 20-я гг. ХХ ст. беларуская мова набыла ўсе прыкметы, уласцівыя кожнай нацыянальнай літаратурнай мове: апрацаванасць, унарманаванасць, стабільнасць, перапынутасць традыцый. У гэты перыяд замацоўваліся нормы літаратурнай мовы. [Нормы мовы – правілы адбору слоў і ўжывання іх у адпаведнай граматычнай форме, а таксама правілы іх напісання і вымаўлення.] Развіваліся новыя афіцыйна-справавы і навуковы стылі, удасканаліліся стылі мастацкай і публіцыстычнай літаратуры. Складаліся і выдаваліся падручнікі беларускай мовы для школ і ВНУ.

VIII. У 1933 г. СНК БССР прыняў пастанову "Аб зменах і спрашчэнні беларускага правапісу", паводле якой беларуская мова павінна была развівацца ў накірунку збліжэння з рускай мовай для "ачышчэння беларускай мовы ад нацыяналізмаў". На аснове гэтай пастановы Інстытут мовазнаўства АН БССР у 1934 г. распрацаваў "Правапіс беларускай мовы". У 1938 г. выходзіць пастанова "Аб абавязковым вывучэнні ў школах рускай мовы". Так пачаўся працэс звужэння сферы функцыянавання беларускай мовы. Напачатку гэта найбольш праяўляецца ў сферы навучання, але паступова беларуская мова выцясяецца з іншых сфер грамадскага жыцця. У пачатку 40-х гг. нават прапаноўвалі ліквідаваць на пісьме яканне, аканне, дзеканне і цеканне.

Разбурэнне нацыянальнай самасвядомасці беларусаў вельмі шпарка пайшло пасля заканчэння Другой сусветнай вайны, калі кіруючыя пасады на Беларусі занялі выхадцы з Расіі. Яны не хацелі, каб іх дзеці вучыліся на

беларускай мове, таму далі штуршок да магчымасці "вызвалення" ад вывучэння беларускай мовы ў школах. У канцы 50-х гг. беларуская мова была выгнана з ВНУ і сярэдніх спецыяльных устаноў, а гэта ў сваю чаргу прывяло да знікнення беларускай мовы ў гарадах і мястэчках. Такім чынам у нацыянальнай самасвядомасці складаўся стэрэатып нацыянальнай непаўнацэннасці, разбуралася гістарычная памяць.

У 1957 г. Савет Міністраў БССР прыняў пастанову "Аб удакладненні і частковых зменах існуючага беларускага правапісу". У адпаведнасці з ёю Інстытут мовазнаўства падрыхтаваў "Правілы беларускай арфаграфіі і пунктуацыі" (1959 г.), якімі мы карыстаемся і сёння. У хуткім часе плануецца выпуск новых "Правілаў...", накіраваных на спрашчэнне правапісу і адначасова на замацаванне нацыянальных адметнасцяў мовы.

Памылковая дзяржаўная палітыка зліцця нацый і моў прывяла да заняпаду шмат якіх нацыянальных моў. У 30-я – 80-я гг. на Беларусі руская мова фактычна выконвала ролю дзяржаўнай, выцесніўшы беларускую, паколькі руская мова займала непадзельнае становішча ў сферах грамадска-палітычнага, адміністрацыйнага і вытворчага жыцця, дамінавала ў адукацыі, рэспубліканскім друку. Сфера ўжывання літаратурнай беларускай мовы абмежавалася мастацкай літаратурай. Перыяд гэты быў працяглы і вольна мог стаць незваротным.

Шмат намаганняў да адраджэння роднай мовы, абуджэння самасвядомасці, гістарычнай памяці беларусаў было зроблена беларускімі гісторыкамі, пісьменнікамі, палітычнымі дзеячамі, навукоўцамі і прыхільнікамі беларускай мовы.

IX. Прыняты ў 1990 г. "Закон аб мовах у Рэспубліцы Беларусь" абвясціў беларускую мову дзяржаўнай мовай Рэспублікі Беларусь. Закон прадугледжваў аднаўленне беларускай мовы найперш у сферы афіцыйна-справавога ўжытку, у адукацыі. Але 14 мая 1995 г. адбыўся першы агульна-рэспубліканскі рэферэндум, дзе большая частка насельніцтва выказалася за дзяржаўнае двухмоўе, г. зн., што беларуская мова пакуль не выкарыстоўваецца як дзяржаўная ў розных сферах жыцця рэспублікі, не з'яўляецца рэальным сродкам зносін нацыі.

Між тым гэта мова амаль 10-мільённага беларускага народа: паводле статыстычных дадзеных, у Беларусі жыве 7 млн 905 тыс. беларусаў, каля 2 млн – у іншых дзяржавах былога СССР, каля 300 тыс. – у Польшчы, 20 тыс. – у ЗША, 10 тыс. – у Канадзе, 5 тыс. – у Аргенціне.

Беларуская мова з'яўляецца адной з развітых і багатых моў свету, здольнай задаволіць патрэбы ўсіх сфер грамадскай дзейнасці. Аднустроўваючы ўсе асаблівасці жыцця беларускага народа, мова звязвае мінулае з сучасным і будучым. Авалодаваючы мовай, чалавек засвойвае вопыт свайго народа, спасцігае ўсе каштоўнасці народа, створаныя за многія стагоддзі, усведамляе сябе як прадстаўніка этнасу сярод супольнасці людзей свету.

Функцыянаванне беларускай мовы ва ўмовах білінгвізму.

Моўная інтэрферэнцыя як вынік білінгвізму.

Віды інтэрферэнцыі (фанетычная, акцэнтная, лексічная, марфалагічная, сінтаксічная)

Беларуская мова сваёй прыгажосцю, духоўнымі багаццямі, самім фактам свайго існавання і функцыянавання вызначае самабытнасць нашага краю і самасвядомасці беларусаў.

Але гістарычна склалася так, што ў якасці мовы нацыянальных і між-нацыянальных зносін у нашай краіне зараз выступае руская. Большасць грамадзян нашай рэспублікі на практыцы надае перавагу рускай мове, разглядае яе як мову адукацыі, паколькі большая частка навуковай літаратуры існуе менавіта на гэтай мове.

У сучаснай моўнай сітуацыі руская мова ў Беларусі з'яўляецца:

- сродкам зносін (выконвае камунікатыўную функцыю). У гэтай функцыі яна рэальна дамінуе фактычна ва ўсіх сферах зносін, у тым ліку і ў бытавой, дамашняй сферы. Выкарыстанне беларускай мовы ў гэтай функцыі абмежавана;

- часткай беларускай духоўнай культуры. Менавіта руская мова абслугоўвае інтэрнацыянальную (агульначалавечую) частку беларускай духоўнай культуры. Яе нацыянальны аспект традыцыйна застаецца ў сферы ўздзеяння і выкарыстання беларускай мовы.

Такім чынам, на Беларусі склалася двухмоўе.

Двухмоўе, або **білінгвізм** – гэта валоданне дзвюма мовамі і папераменнае іх выкарыстанне ў залежнасці ад умоў моўных зносін; носьбіты двухмоўя – **білінгвы**, двухмоўныя індывіды.

Вылучаюць два тыпы суіснавання моў ў індывіду:

1) абедзве мовы ўтвараюць дзве асобныя сістэмы асацыяцый, якія не маюць паміж сабою кантакту. Абедзве мовы ўтвараюць у даным выпадку дзве аўтаномныя галіны ў мысленні асоб, што сталі двухмоўнымі. Пры гэтым двухмоўная асоба не можа аўтаматычна пераключацца з адной мовы на другую, таму пераклад уяўляе для яго цяжкасці;

2) дзве мовы ўяўляюць у мысленні толькі адну сістэму асацыяцый, дзе любы элемент мае свой непасрэдны эквівалент у іншай мове, так што пераклад не ўяўляе цяжкасці.

Другі варыянт уяўляе спрыяльную глебу для змешвання моў.

Лічыцца, што чым менш тыпалагічная адлегласць паміж роднай і вывучаемай мовамі, г. зн. чым больш ступень іх падабенства і менш розніца, тым больш магчымасць узнікнення інтэрферэнцыі, якая амаль непазбежна прысутнічае ў мове білінгваў.

Інтэрферэнцыя – парушэнне білінгвам правіл суадносін кантактуючых моў, якое праяўляецца ў яго маўленні як адхіленне ад нормы.

З дзвюх моўных сістэм, якія ўзаемадзейнічаюць у маўленні чалавека, адна з'яўляецца першаснай у адносінах да другой, што вывучаецца пазней. Першасная сістэма разглядаецца як крыніца інтэрферэнцыі.

Глыбіня і аб'ём інтэрферэнцыі могуць быць рознымі. Яны залежаць ад суб'ектыўных і аб'ектыўных фактараў. Суб'ектыўныя фактары вызначаюцца індыўдуальнымі моўнымі здольнасцямі гаворачага, яго моўнай кампетэнцыяй. Да аб'ектыўных фактараў можна аднесці ступень генетычнага падабенства кантактуемых моў, індыўдуальныя сістэмна-структурныя ўласцівасці, спецыфічныя для "другой" мовы.

Лічыцца, што чым менш тыпалагічная адлегласць паміж роднай і "другой" мовамі, г. зн. чым большая ступень іх падабенства і меншая розніца, тым большая магчымасць з'яўлення інтэрферэнцыі.

Беларуская і руская мовы вельмі падобныя, але не ідэнтычныя. Несупадзенні ў родзе, ліку, склоне, а таксама ў словаўтварэнні і сінтаксісе прыводзяць да моўных памылак і няправільнага словаўжывання. Гэта адбываецца з прычыны недасканалыга ведання асаблівасцяў беларускай мовы.

Таму не выпадкова сёння ўзнікла праблема "экалогіі" мовы. У такой моўнай сітуацыі на пярэдні план выходзіць праблема павышэння ўзроўню беларускай моўнай культуры ва ўсіх сферах яе выкарыстання.

Гэтая задача вырашаецца па-рознаму. Сёння можна яшчэ ўпэўнена сказаць, што пры засваенні беларускай мовы многія карыстаюцца навыкамі, якія вырацаваліся пераважна на базе рускай мовы. У гэтым выпадку задума выказвання афармляецца па-руску, а потым перакладаецца на беларускую мову. Наколькі такое выказванне будзе пазітыўным з пункту гледжання моўнай культуры беларускай мовы, залежыць не толькі ад ведання правіл граматыкі, арфаэпічных навыкаў і слоўнага запасу, але і ад правільных суадносін элементаў сістэмы паняццяў беларускай і рускай моў. Калі сістэмы паняццяў беларускай і рускай моў атаясамліваць, тады ў выказванні ўзнікнуць непазбежныя памылкі.

Напрыклад, нярэдка можна назіраць выкарыстанне нетыповых для беларусаў рускамоўных канструкцый: *даўжынёю ў два метры, жыццё ў радасць, у двух кроках ад дома* (усё гэта па-за нормамаі беларускай мовы).

Развіццё культуры мовы адбываецца ў цеснай сувязі з моўнай практыкай, удасканаленнем тыпу двухмоўя ў нашай краіне і залежыць ад ведання заканамернасцяў узаемаадносін беларускай і рускай моў ва ўмовах гэтага двухмоўя і ад разумення псіхалагічных асноў фарміравання беларуска-рускага білінгвізму.

Прычыны з'яў інтэрферэнцыі можна ў большасці выпадкаў выявіць лінгвістычнымі метадамі: параўнаць фанетычныя і граматычныя сістэмы дзвюх моў і вылучыць іх адрозненні, што дасць магчымасць атрымаць спіс патэнцыяльных форм інтэрферэнцыі, магчымых у дадзенай кантактнай сітуацыі сусінавання беларускай і рускай моў.

Разгледзім асноўныя адрозненні рускай і беларускай моўных сістэм, такім чынам вылучым віды моўнай інтэрферэнцыі.

Фанетычная інтэрферэнцыя

Асаблівасці беларускай мовы		Адпаведнасці рускай мовы
1	працяжны, фрыкатыўны [г] (Застаецца ён выбухным толькі ў некаторых запазычаннях: <i>ганак, гузік</i>)	выбухны [г]
2	[й̆] (<i>праўда, жоўты, была ў брата</i>)	[в], [л], [у] (<i>правда, жёлтый, была у брата</i>)
3	зычны [в] чаргуецца з [й̆]: [в] вымаўляецца перад галоснымі, [й̆] – перад зычным і на канцы слова (<i>карова – кароўка, здаровы – здароўе</i>)	такога чаргавання не адбываецца (<i>корова – коровка, здоровый – здоровье</i>)
4	5 афрыкат: [дж] (<i>дождж</i>), [дз'] (<i>день</i>), [ц'] (<i>цесна</i>), [ц] (<i>цана</i>), [ч] (<i>чужы</i>)	2 афрыкаты: [ц] (<i>цена</i>), [ч] (<i>чужой</i>)
5	мяккія свясцячыя афрыкаты [дз'], [ц'] (<i>дзіця, цёмна</i>)	мяккія зычныя [д'], [г'] (<i>дитя, темно</i>)
6	[р], [ч] – заўсёды цвёрдыя (<i>парадак, чэрці</i>)	[р] бывае і мяккім (<i>порядок</i>), [ч] – заўсёды мяккі (<i>черти</i>)
7	губныя зычныя ([б], [п], [м]) перад зычнымі і на канцы слова толькі цвёрдыя: <i>голуб, насып, сем</i>	адпаведныя гукі – мяккія (<i>голубь, насыпь, семь</i>)
8	<u>прыстаўныя зычныя</u> [в] (зрэдку [г]) – перад пачатковымі о, у (<i>вока, вожык, вуліца</i>) – і <u>галосныя</u> [і], [а] – перад групай зычных (<i>ільняны, іржавы, аржаны</i>)	адсутнасць прыстаўных (<i>око, ёжик, улица; льняной, ржавый, ржаной</i>)
9	злучнік і і часціца і пасля слова, якое канчаецца на галосны, вымаўляюцца як [й̆]: <i>бацька [й̆] сын, спрытна [й̆] лоўка</i>	не адбываецца скарачэння гука (<i>папа и сын, быстро и ловко</i>)

Акцэнтная інтэрферэнцыя

Сутнасць з'явы	Беларускія прыклады	Рускія адпаведнікі
несупадзенне націску ў беларускіх і рускіх словах-эквівалентах	<i>хбраша</i>	<i>хорошб</i>
	<i>пазаўчбра</i>	<i>позавчерб</i>
	<i>вярба</i>	<i>вёрба</i>
	<i>вэзці</i>	<i>везтб</i>

Лексічная інтэрферэнцыя

Моўныя з'явы	Беларускія прыклады	Рускія адпаведнікі
Адной рускамоўнай лексеме адпавядае некалькі беларускіх, якія адлюстроўваюць уласціваю гэтай мове класіфікацыю рэалій	<i>удвух</i> (толькі пра мужчын), <i>удзвюх</i> (толькі пра жанчын), <i>удвайх</i> (аб асобах рознага полу і аб істотах ніякага роду)	<i>вдвоём</i>
Міжмоўныя амонімы	<i>бараніць</i> (рус. "защищать")	<i>боронить</i> (разрыхляць бараной)
	<i>грэбля</i> (гаць, плаціна)	<i>гребля</i> (рукі рукамі пры плаванні)
	<i>дыван</i> (рус. "ковёр")	<i>диван</i> (прадмет мэблі)
Міжмоўныя паронімы	<i>адказаць</i> (даць адказ)	<i>отказать</i> (адмовіць)
	<i>блага</i> (дрэнна)	<i>благо</i> (рус. "добро")
	<i>боўтаць</i> (перамешваць) <i>намер</i> (рус. намерение)	<i>болтать</i> (размаўляць) <i>номер</i> (бел. "нумар")

Марфалагічная інтэрферэнцыя

Марфалагічныя асаблівасці беларускай мовы		Рускія адпаведнікі	
Назоўнік			
1	Род некаторых назоўнікаў у беларускай і рускай мовах можа не супадаць	<i>таполя, гусь</i> – ж. р.	<i>тополь, гусь</i> – м. р.
		<i>сяябло</i> – н. р.	<i>стебель</i> – м. р.
		<i>капыт</i> – м. р.	<i>копыто</i> – ср. р.
		<i>сабака</i> – м. р.	<i>собака</i> – ж. р.
		<i>боль, жаль, шынель, медаль, насып, накіп, стэп, пыл, палын, цень</i> – м. р.	<i>усе</i> – ж. р.
2	3-за адрозненняў у родзе не супадае і скланенне	<i>палын, пыл</i> скланяюцца як <i>стол, лес</i> (II скл.)	<i>полынь, пыль</i> – як <i>сеть, соль</i> (III скл.)
3	Некаторыя назоўнікі адрозніваюцца лікам	<i>чарніла (сіняе), бяліла (добрае)</i> – адз. л.; <i>дзверы (новыя), крупы (аўсяныя)</i> – мн. л.	<i>чернила (синие), белила (хорошие)</i> – мн. ч.; <i>дверь (новая), крупа (овсяная)</i> – ед. ч.
4	Канчаткі назоўнікаў <i>-а (-я), -у (-ю)</i> ў родным склоне	Залежаць ад роду, адушаўлёнасці і канкрэтнага лексічнага значэння	Толькі <i>-а (-я)</i>

Марфалагічныя асаблівасці беларускай мовы		Рускія адпаведнікі	
5	Асабовыя назоўнікі мужчынскага роду I скланення могуць мець формы II скланення	<i>бацька, ваявода – бацьку, ваяводу – бацькам, ваяводам</i>	<i>бацька, воевода – бацьке, воеводе – бацькой, воеводой</i>
6	Гістарычнае чаргаванне канцавых зычных асновы <i>з/з, к//ц, х/с</i> у давальным і месным склонах	<i>дуга – на дуге, страха – на страсе</i>	Адсутнасць чаргавання
7	Варыянтныя формы назоўнікаў у творным склоне множнага ліку	<i>вачыма, дзвярыма</i>	Адсутнасць такіх форм
8	Ужыванне клічнай формы	<i>браце, дружа, чалавеча</i>	Адсутнасць такіх форм
Прыметнік			
1	Выразна звужанае, абмежаванае ўжыванне кароткіх прыметнікаў, выцесненых поўнымі формамі	<i>разумны, добры</i>	<i>умный – умён, добрый – добр</i>
2	Прыналежныя прыметнікі ва ўскосных склонах маюць канчаткі поўных прыметнікаў	<i>жаночага, жаночаму; бацькавага</i>	Ужываюцца кароткія формы: <i>отцова, отцову</i>
3	Прыметнікі вышэйшай ступені параўнання маюць суфіксы -эйш- (-ейш-), -и-	<i>разумнейшы, даражэйшы, лепшы</i>	<i>умнее, дороже, лучше</i>
	Прыметнікі найвышэйшай ступені параўнання ўтвараюцца толькі аналітычна	<i>разумнейшы за ўсіх, самы дарагі</i>	Такія прыметнікі маюць суфіксы -эйш- (-ейш-), -и- : <i>умнейший, лучший</i>
4	Прыметнікі мужчынскага і ніякага роду, а таксама дзеепрыметнікі і парадкавыя лічэбнікі ў творным і месным склонах адзіночнага ліку маюць канчаткі -ім (-ым)	<i>з летнім, у летнім; з добрым, у добрым</i>	<i>с летним, на летнем; с добрым, на добром</i>
Лічэбнік			
1	Лічэбнік два, дзве захоўвае родавае адрозненне ва ўсіх склонах	<i>два - дзве, двух - дзвюх, двум - дзвюм, два - дзве, двумя - дзвюма, аб двух - аб дзвюх</i>	(Толькі ў назоўным і вінавальным склонах) <i>два - две, двух, двум, два - две, двумя, о двух</i>
Займеннік			
1	Займеннікі я, ты , зваротны сябе ў родным склоне маюць канчаток -е	<i>мяне, цябе, сябе</i>	<i>меня, тебя, себя</i>

Марфалагічныя асаблівасці беларускай мовы		Рускія адпаведнікі	
Дзеяслоў і яго формы			
1	Несупадзенне асноў дзеяслова (інфінітыўны суфікс -чы)	<i>бегчы</i>	<i>бежа-ть</i>
2	Дзеясловы I спражэння ў 3-й асобе адзіночнага ліку абвеснага ладу не маюць канчатка -ць , дзеясловы II спражэння маюць яго	<i>піша, нясе; сядзіць, косіць, носіць</i>	<i>пишет, несёт, сидит, косит, носит</i>
3	Ужыванне формы 1-й асобы множнага ліку загаднага ладу	<i>кiньма, сядзьма</i>	Адсутнасць такой формы
4	Выразна звужанае, абмежаванае ўжыванне дзеепрыметнікаў <u>цяперашняга часу</u> на -емы, -імы, -учы (-ючы), -ачы (-ячы) (толькі ў спалучэннях устойлівага характару)	<i>даследуемая праблема; цякучы стан, азаціруючая атмосфера; кіруючая роля, рухаючая сіла, гаворачая асоба, вісячы замок і інш.</i>	<i>исследуемая проблема, текущее состояние, озотирующая атмосфера; руководящая роль, движущая сила, говорящее лицо, висячий замок</i>
5	Дзеепрыметнікі <u>прошлага часу</u> з суфіксамі -л-, -н-, -ен-, -ан-, -т- найбольш ужывальныя ў беларускай мове	<i>пажадўцелы, памаладзелы; чытаны, пасеяны; прынесены, запомнены, разгледжаны; нашыты, апрануты</i>	Адсутнасць суфікса -л- : <i>пожелтевший, помолодевший; посеянный; принесенный, рассмотренный, сшитый, одетый</i>
6	Абмежаванае ўжыванне дзеепрыметнікаў <u>прошлага часу</u> з суфіксамі -ўш-, -ш-, -ыш-, -шы , бо яны выступаюць у якасці амонімаў да дзеепрыслоўяў з суфіксамі -ўшы, -шы	<i>загінуўшы падрасшы</i>	Аманімія не назіраецца, бо дзеепрыслоўі маюць іншыя афіксы
7	Дзеепрыслоўі <u>незакончанага трывання</u> маюць суфіксы -учы (-ючы) (1 спр.), -ачы (-ячы) (2 спр.)	<i>кажучы, ідучы, малючы, любуючыся; гаворачы, седзячы, носячы</i>	<i>говоря, идя, рисую, любуюсь,сидя (адсутнічае “нося”)</i>
8	Дзеепрыслоўі <u>закончанага трывання</u> маюць суфіксы -ўшы, -шы	<i>даказаўшы, напісаўшы, згубіўшы; залезшы, адвёзшы, дапамагшы</i>	<i>доказав, написав, потеряв (астатнія не ўтвараюцца)</i>

Сінтаксічная інтэрферэнцыя

	Асаблівасці беларускай мовы	Рускія адпаведнікі
1	<p>Лічэбнікі два, дзве, абодва, абедзве, тры, чатыры звязваюцца з назоўнікам шляхам дапасавання; назоўнік мае форму <u>назоўнага склону множнага ліку</u>: <i>два сталы, тры браты, чатыры рублі</i></p> <p>Заўвага. У дробавых слова “палавіна” зліваецца з лічэбнікам у адно сінтаксічнае цэлае, таму <i>два з палавінай, чатыры з паловай</i> ставяць назоўнік у такую ж форму: <i>два з палавінай дзесяцігоддзі</i></p>	<p>Кампаненты звязваюцца шляхам кіравання; назоўнік мае форму роднага склону адзіночнага ліку: <i>два стола, тры брата, чатыры рубля</i></p>
2	<p>У колькасна-іменных словазлучэннях са значэннем прыблізнай ці дакладнай адлегласці выкарыстоўваюцца назоўнікі ў <u>родным склоне</u> з прыназоўнікам за: <i>метраў за сто ад лесу, за два крокі ад дому</i></p> <p>Калі такія словазлучэнні абазначаюць няпэўны час, тады ўжываецца прыназоўнік са, а назоўнік стаіць у форме <u>назоўнага склону множнага ліку</u>: <i>хвіліны са тры</i></p> <p>Калі ў колькасна-іменных словазлучэннях існуюць словы большы, менш, тады з імі выкарыстоўваецца злучнік як: <i>большы як два тысячагоддзі</i></p>	<p>У такіх словазлучэннях выкарыстоўваецца назоўнік у форме меснага склону і прыназоўнік в: <i>метрах в ста от леса, в двух шагах от дома</i></p> <p>Адпаведныя словазлучэнні не маюць прыназоўніка: <i>минуты три; больше двух тысячелетий</i></p>
3	<p>Характэрна ўжыванне параўнальных словазлучэнняў, у якіх галоўнае слова (прыметнік ці прыслоўе) ужываецца ў прастай форме вышэйшай ступені параўнання, а залежнае – у <u>вінавальным склоне</u> з прыназоўнікам за: <i>разумнейшы за брата, мацнейшы за сталь, старэйшы за яе</i></p>	<p>У такіх словазлучэннях залежнае слова ўжываецца ў форме роднага склону без прыназоўніка: <i>умнее брата, прочнее стали, старше её</i></p>
4	<p>Вельмі пашыраны дзеяслоўныя словазлучэнні з прыназоўнікам да, дзе залежны назоўнік (займеннік) заўсёды стаіць у форме <u>роднага склону</u>: <i>прышлі да Івана, забег да нас; гаварыць не да месца</i></p>	<p>У такіх словазлучэннях выкарыстоўваюцца прыназоўнік к і назоўнік ў давальным склоне: <i>пришли к Ивану, забежал к нам; говорит не к месту</i></p>
5	<p>Пры дзеясловах цешыцца, насміхацца, жартаваць, здэквацца, дзівіцца ўжываецца назоўнік (займеннік) у <u>родным склоне</u> з прыназоўнікам з: <i>цешыўся з дачкі, жартаваў з яго</i></p>	<p>Такія дзеясловы кіруюць назоўнікам у творным склоне з прыназоўнікам над: <i>смеялся над дочкой, шутил над ним</i></p>

Асаблівасці беларускай мовы		Рускія адпаведнікі
6	Дзеясловы ажаніць, ажаніцца патрабуюць ад назоўніка (займенніка) формы <u>творнага склону</u> з прыназоўнікам з: <i>ажаніўся з Насцяй,</i> <i>ажаніць з кім-небудзь</i>	Пры такіх дзеясловах назоўнік стаіць у месным склоне з прыназоўнікам на : <i>женился на Насте,</i> <i>женить на ком-нибудь</i>
7	Дзеясловы дзякаваць, аддзячыць, выбачаць, дараваць кіруюць залежнымі назоўнікам ці займеннікам і патрабуюць ад іх формы <u>давальнага склону</u> : <i>дзякаваць сястры, дараваць яму</i>	Пры гэтых дзеясловах залежныя словы ставяцца ў форму вінавальнага склону: <i>благодарить сестру,</i> <i>простить его</i>
8	У дзеяслоўных словазлучэннях з прыназоўнікам праз залежны назоўнік (займеннік) заўсёды прымае форму <u>вінавальнага склону</u> : <i>спазніўся праз сястру,</i> <i>прайшоў праз вароты,</i> <i>смяўся праз слёзы</i>	Пераклад залежыць ад таго, якія адносіны выражаюцца: <i>опоздал из-за сестры</i> (прычынныя); <i>прошёл через ворота</i> (прасторавыя); <i>смеялся сквозь слёзы</i> (адносіны супярэчнасці)
9	Пры дзеясловах са значэннем руху, перамяшчэння (ісці, бегчы, ехаць, ляцець), калі яны маюць адценні мэты ці прызначэння, ужываецца назоўнік (займеннік) у <u>вінавальным склоне</u> з прыназоўнікам на : <i>пайсці на ваду, ехаць на дзяцей</i>	Пры дзеясловах руху, якія маюць мэтавае значэнне, ужываецца назоўнік у творным склоне з прыназоўнікам за : <i>пойти за солью</i>
	Калі з дзеясловамі руху (ісці, ехаць) і волевываўлення (наслаць, накіраваць, выправіць, адправіць) ужываюцца назвы ягад і грыбоў ці словы ягады, грыбы, рыба, шчаўе, морква, буракі, малачай , то назоўнік выкарыстоўваецца з прыназоўнікам у : <i>ехаць у суніцы, пайсці ў грыбы;</i> <i>паехалі ў рыбу, пайшлі ў буракі</i>	
	У складзе такіх словазлучэнняў можа ўжывацца і прыназоўнік па : <i>ехаць па суніцы, пайсці па апенькі</i>	
10	Прыназоўнік па можа ўжывацца з назоўнікам (займеннікам) у <u>месным склоне множнага ліку</u> . Паміж кампанентамі такіх словазлучэнняў выражаюцца розныя віды сінтаксічных адносінаў: прасторавыя, часавыя, аб'ектныя і інш.: <i>ісці па палях і лясах, займаўся па вечарах</i>	У такіх словазлучэннях прыназоўнік по ўжываецца з назоўнікам (займеннікам) у <u>давальным склоне множнага ліку</u> : <i>идти по полям и лесам,</i> <i>занимались по вечерам</i>

Асаблівасці беларускай мовы		Рускія адпаведнікі
11	<p>Пры словах <i>хварэць, хворы</i> залежны назоўнік ужываецца часцей у <u>вінавальным склоне</u> і мае прыназоўнік на: <i>хворы на раматус, хварэць на грып</i></p>	<p>Назоўнік ужываецца без прыназоўніка і мае форму творнага склону: <i>большой ревматизмом, болей гриппом</i></p>
12	<p>Акрамя таго, існуе шмат устойлівых моўных зваротаў, якія характарызуюцца своеасаблівымі граматычнымі сувязямі паміж словамі: <i>дом на пяць паверхаў, некалькі разоў на тыдзень, працаваць на карысць сабе, спатыкнуцца на пень, надобны да (на) яго, бачыць на свае вочы; стаяць ля стала; жыць пры бацьках; паліць у печы; спазнацца з бядою; пазбыцца былога; глядзець сябе, чытаць (думаць, разважаць) сам сабе; ён сніў сон; без жартаў; дзякую вам; Добрай раніцы! Бывайце здаровы! і інш.</i></p>	<p>Перакладаюцца такія словазлучэнні наступным чынам: <i>дом в пять этажей, несколько раз в неделю, работать в свою пользу, споткнуться о пень, похожий на него щі подобный ему, видит своими глазами; стоят у (около) стола; жить с родителями; топить печь; познать беду; избавиться от прошлого; следить за собой, читать (думать) про себя; ему снился сон; кроме шуток; спасибо; Доброе утро! До свидания!</i></p>

НАВУЧАЛЬНА-ПРАФЕСІЙНАЯ СФЕРА

Тэма 3

ЛЕКСІКАЛОГІЯ І ЛЕКСІКАГРАФІЯ

Лексікалогія і прадмет яе вывучэння.

Лексічнае значэнне слова

Лексіка (ад *грэч.* *lexis* – слова, *lexikos* – слоўнікавы) – гэта сукупнасць слоў пэўнай мовы, яе слоўнікавы склад.

Раздзел мовазнаўства, які вывучае слоўнікавы склад мовы (яе лексіку), называецца **лексікалогіяй** (ад *грэч.* *lexis* – слова і *logos* – вучэнне).

Аб'ектам вывучэння лексікалогіі выступае **слова** – асноўная адзінка мовы, пры дапамозе якой выражаецца абагульненае паняцце аб асобным прадмеце думкі. Слова абавязкова мае: фанетычную абалонку (гук або комплекс гукаў); лексічнае значэнне (семантыку); граматычнае значэнне (адносіцца да пэўнай часціны мовы).

Асноўная функцыя слова – намінатыўная, г. зн. называць канкрэтныя прадметы, абстрактныя паняцці, якасці, дзеянні, стан. У аснове назвы ляжыць нейкая характэрная прымета: якасць (*вясёлка* – вясёлы, *снежань* – снежны), дзеянне (*знічка* – знікаць, *нядзеля* – не дзелаць, не рабіць) і г. д. Калі прымета адчуваецца, бачыцца, слова называецца матываваным, гаваркім (*баравік*, *сыраежка*, *падасінавік*, *рыжык*). Калі характарыстычная прымета не выяўляецца ў слове, яно нематываванае (*сонца*, *дождж*).

Самастойныя словы маюць **лексічнае значэнне** – гэта ўнутраны змест слова, суаднесенасць яго гукавой абалонкі з пэўным прадметам ці з'явай рэчаіснасці. **Напрыклад:** *легенда* – паданне пра пэўную асобу, гістарычную падзею; *будынак* – жылло, адміністрацыйнае ці гаспадарчае збудаванне.

Лексічнае значэнне выяўляецца таксама і ў тым, да якой часціны мовы слова адносіцца (граматычнае значэнне), бо кожная з часцін мовы валодае толькі ёй уласцівымі якасцямі: назоўніку ўласціва прадметнасць, прыметніку – якасць, прымета, дзеяслову – дзеянне, стан і г. д.

У лексічнае значэнне слова можа ўключацца эмацыянальная афарбаванасць. Слова ў такім выпадку не толькі называе, але і выражае пачуцці гаворачага, яго адносіны, дае ацэнку аб'ектам рэчаіснасці. Афарбаванасць

бывае станоўчай (*велізарны, ласкавы, любіменькі*), або адмоўнай (*валацуга, задзіра, шапіні*). Тыя ж з слоў, якім не ўласціва ні станоўчая, ні адмоўная ацэначнасць, адносяцца да слоў з нулявой ацэначнасцю (*дзень, праца*). Эмацыянальнасць можа выражацца пры дапамозе розных словаўтваральных сродкаў, пераважна суфіксаў (*лецечка, сонейка, гуляка*), можа ўтрымлівацца ў самім лексічным значэнні слова (*апостал, бюракрат, жлоб*).

Лексічнае значэнне залежыць і ад функцыянавання слова ў пэўных стылях мовы, стылістычнай афарбаванасці, калі яна мае адценне або кніжнасці, або гутарковасці і г. д. Так, адценне паўсядзённасці ўжытку маюць словы размоўна-гутарковага стылю (*віншавальнік, віхура, разамлець, рыззё, рубака, раўнівец*); кніжнасці – многія словы, сферай функцыянавання якіх з'яўляецца пісьмовая літаратурная мова (*дыскваліфікацыя, ідэнтыфікаваць, пратэжыраваць*).

Лексічнае значэнне слова можа змяняцца ў адпаведнасці з унутранымі законамі развіцця мовы і пад уплывам экстралінгвістычных (нямоўных) фактараў. Так, слова *госць* у старажытнай беларускай мове мела значэнне 'купец'. Дзеяслоў *гасціць* абазначаў 'гандляваць', 'прыезджаць з гандлёвымі мэтамі'. У сучаснай беларускай мове *госць* – 'запрошаная асоба', а старое значэнне захавалася ў слове *гасцінец*, што значыць 'дарога' (даўней – 'гандлёвы шлях').

Лексічнае значэнне слова канкрэтызуецца толькі ў кантэксце. **Напрыклад:** слова *брат*, якое з нулявой ацэначнасцю вядома як назва асобы мужчынскага полу ў адносінах да дзяцей адных бацькоў, у адпаведных кантэкстах рэалізуе такія свае значэнні, зафіксаваныя ў семантычнай сістэме мовы, як "форма сяброўскага звароту да мужчыны" або "ўсякі чалавек, якога яднае з тым, хто гаворыць, агульнасць радзімы, класавых інтарэсаў, становішча, умоў" (*браты па класу; брат па няшчасці; ну, брат, пачнём працаваць*).

Такім чынам, пры выяўленні лексічных значэнняў слоў неабходна ўлічваць самыя розныя фактары – як моўныя, так і пазамоўныя, іх суаднеснасць у мове.

Лексіка паводле значэння.

Асноўныя тыпы лексічных значэнняў слова

На працягу гістарычнага развіцця мовы за словамі замацоўваецца пэўнае значэнне. Яно можа залежыць ад характару адлюстравання сувязі з прадметамі, з'явамі рэчаіснасці і ад ступені кантэкстуальнай абумоўленасці.

I. У залежнасці ад характару адлюстравання сувязі з прадметамі, з'явамі рэчаіснасці выдзяляюцца:

– **намінатыўнае (прамое) значэнне**, якое непасрэдна ўказвае на прадмет (*дуб*), якасць (*вясёлы*), дзеянне (*працаваць*), лік (*пяць*). Гэта асноўнае, пастаяннае значэнне слова;

– **вытворнае значэнне**, якое звязана з прадметам апасродкавана, узнікае ў выніку пашырэння першапачатковага значэння пры пераносе якасці, уласцівасці аднаго прадмета на другі і ўсведамляецца толькі ў супастаўленні з прамым значэннем таго самага слова. Такое значэнне можа быць **вытворна-намінатыўным**, калі ў ім адчуваецца вытворнасць, другаснасць, але няма экспрэсіўна-эмацыянальнага адцення, і **вытворна-пераносным**, калі пераважае адценне экспрэсіўнасці і эмацыянальнасці.

У сувязі з гэтым намінатыўнае значэнне яшчэ называюць першасным прамым, а вытворна-намінатыўнае – другасным прамым значэннем (у супастаўленні з **пераносным**).

II. У залежнасці ад ступені кантэкстуальнай абумоўленасці выдзяляюцца:

– **свабоднае значэнне**, якое выражаецца адным асобным словам (*луг, кветка, птушка*);

– **фразеалагічна звязанае значэнне**, якое выражаецца адначасова двума або больш словамі, адно з іх – галоўнае, другое (або другія) – дапаможнае (*наветраны флот* – авіяцыя, *аказаць дапамогу* – дапамагчы);

– **канструктыўна (або сінтаксічна) абумоўленае значэнне**, якое набываецца словам толькі пры выкарыстанні яго ў пэўнай сінтаксічнай функцыі (*Трымайся за чорным казеўшком*.)

Канструктыўная абумоўленасць уласціва многім словам, як тады, калі яны выступаюць у прамым значэнні і маюць адносна свабодныя сувязі з іншымі словамі, так і тады, калі выкарыстоўваюцца ў пераносным значэнні і сувязі іх абмежаваныя. Яна дапамагае размежаваць адценні прамых або пераносных значэнняў слова, а таксама амонімы.

Мнагазначнасць слова

На працягу гістарычнага развіцця мовы за словамі замацоўваецца пэўнае лексічнае значэнне. Першапачаткова яно адно, зразумела, прамое.

Некаторыя словы з канкрэтным значэннем (*аптэкар, баравік, вавёрка, елка, каністра, склеп, сшытак*), а таксама навуковыя тэрміны (*алгарытм, парабала, прагматызм*) застаюцца **адназначнымі**, або **монасемантычнымі** (ад *грэч.* monos – адзін, *semantikos* – той, што абазначае), якія маюць адно лексічнае значэнне, называюць толькі адзін прадмет, з’яву, дзеянне. Аднак такіх слоў у лексіцы значна менш.

Мнагазначнасць – здольнасць слова ўжывацца з некалькімі значэннямі – развіваецца ў выніку дзеяння закона эканоміі моўных сродкаў, якіх недастаткова для таго, каб кожная з’ява рэчаіснасці атрымала асобнае слова-назву. І тады адбываецца перанос назвы аднаго прадмета на другі, слова набывае некалькі значэнняў.

Словы, што маюць больш за адно значэнне, называюць некалькі прадметаў, з'яў, дзеянняў, называюцца **мнагазначнымі**, або **полісемічнымі** (ад грэч. polysemos – шматзначны).

Напрыклад, “Глумачальны слоўнік беларускай мовы” падае наступныя значэнні слова *хлеб*: 1) прадукт харчавання, выпечаны з мукі; 2) абмалочанае зерне; 3) зернавыя расліны (жыта, пшаніца, авёс, ячмень); 4) ежа наогул; 5) сродкі існавання, заробак.

У мнагазначнага слова могуць быць некалькі **прамых** і **пераносных** значэнняў (якія ў слоўніках абазначаюцца спецыяльнай паметай – **перан.**).

Напрыклад:

кансультацыя – 1) парада спецыялістаў па якому-небудзь пытанню (*кансультацыя ўрача*); 2) установа, якая дае такія парады (*юрыдычная кансультацыя*); 3) дадатковыя заняткі выкладчыка з навучэнцамі для дапамогі ім у засваенні матэрыялу (*кансультацыя перад экзаменам*);

кантакт – 1) злучэнне двух электрычных праваднікоў; 2) **перан.** блізкія адносіны, цесная сувязь (*падтрымліваць кантакты з супрацоўнікамі*);

плынь – 1) рух вады ў рэчках, морах (*рачная плынь*); 2) **перан.** вялікая маса людзей, якая рухаецца ў адным напрамку (*людская плынь*); 3) **перан.** напрамак у якой-небудзь галіне дзейнасці (*літаратурная плынь*).

Некаторыя даўнія па часе ўжывання словы маюць вельмі шмат значэнняў, **напрыклад**: *ісці* – 28, *біць* – 18, *падаць* – 15.

Новыя значэнні могуць з'яўляцца ў выніку пераносу назвы з аднаго прадмета на другі па падабенстве ці сумежнасці.

Перанос найменняў па падабенстве, ці метафарычны (ад грэч. *metaphora* – перанос), адбываецца ў выніку ўзнікнення блізкіх асацыяцый, напрыклад, па падабенстве формы, знешняга выгляду, функцыі, колеру і інш. (*бліскучы метал* і *метал у голасе*; *срэбра блішчыць* і *срэбра сівізны*).

Перанос найменняў па сумежнасці, ці метанімічны (ад грэч. *metonymia* – перанайменаванне), адбываецца на асацыятыўнай сувязі ў часе, прасторы і інш. **Напрыклад**, слова *крыштал* называе 'асобы від свінцовага шкла' і 'посуд з гэтага шкла'; слова *золата* абазначае 'метал' і 'вырабы з гэтага металу'; слова *жніво* – 'уборка ўраджаю як дзеянне' і 'час уборкі ўраджаю' і інш.

Адны новыя значэнні становяцца звычнымі, зразумелымі без кантэксту, іншыя значэнні рэалізуюцца толькі ў кантэксце. **Напрыклад**, слова *матор* са значэннямі 'рухавік' і 'машына, якая ператварае розныя віды энергіі ў механічную', вядома і без кантэксту, а вось са значэннем 'таксі' толькі ў адпаведнай сітуацыі маўлення.

Няведанне дакладнага значэння слова прыводзіць да непаразумення, памылак. Канкрэтнае лексічнае значэнне выяўляецца толькі ў кантэксце.

Амонімы і паронімы

Мнагазначнасць як здольнасць аднаго слова набываць некалькі значэнняў трэба адрозніваць ад **аманіміі** – гукавога супадзення слоў, якія маюць розныя значэнні.

Амонімы (ад *грэч.* *homos* – аднолькавы і *опота*, *опута* – імя) – гэта аднолькавыя па гучанні, вымаўленні і напісанні назвы розных прадметаў, з’яў і дзеянняў. Гэта зусім розныя словы, словы-двайняты, **напрыклад**:

*ласка*¹ 'пяшчота' і *ласка*² 'невялікі звярок';

*кампанія*¹ 'група асоб, якія разам праводзяць час' і *кампанія*² 'ваенны паход'.

Лексічныя амонімы ўзнікаюць у выніку гукавога супадзення розных паводле паходжання слоў або ў выніку разыходжання значэнняў мнагазначнага слова.

Так, многія амонімы беларускай мовы ўтварыліся ў выніку гукавога супадзення этымалагічна розных слоў:

а) спрадвечна беларускіх і іншамоўных:

*тур*¹ 'першабытны дзікі бык' і *тур*² 'перыяд, этап';

*бот*¹ 'абутак' і *бот*² (ад *гал.* *boot*) 'невялікае вёсельнае, паруснае або маторнае судна';

б) толькі іншамоўных:

– з адной мовы: *бокс*¹ (*англ.* *box* – удар) 'від спорту' і *бокс*² (*англ.* *box* – скрынка) 'ізаляванае памяшканне';

– з розных моў: *лама*¹ 'паўднёваамерыканская бязгорбая ўючная жывёліна сямейства вярблюдаў' і *лама*² 'будыйскі манах-свяшчэннік у Тыбеце і Манголіі'.

Цікава ў гэтых адносінах разгледзець такі прыклад амонімаў:

*грыф*¹ (*грэч.* *grups*) – 1) драпежная птушка; 2) міфалагічная істота з тулавам ільва і галавой арла або льва;

*грыф*² (*ням.* *Griff*) – 1) доўгая вузкая пласцінка ў музычным струнным інструменце; 2) стрыжань атлетычнай штангі;

*грыф*³ (*фр.* *griffe*) – 1) штэмпель з узорам чыйго-небудзь подпісу, а таксама адбітак гэтага штэмпеля; 2) афіцыйны надпіс на дакуменце або выданні, які вызначае парадак карыстання імі.

Значная частка беларускіх амонімаў з’явілася ў выніку распаду полісеміі, г. зн. у выніку разыходжання значэнняў спрадвечна беларускага мнагазначнага слова з-за страты ўнутранай сувязі паміж гэтымі значэннямі.

Напрыклад, слова *гасцінец* абазначае 'падарунак' і 'дарога, шлях'. Зараз гэта амонімы, а ў старажытнай беларускай мове абодва гэтыя значэнні звязваліся агульным значэннем слова *госць* – 'купец, які вёз тавары (*гасцінцы*) па гандлёвых шляхах (*гасцінцах*)', дзеяслоў *гасціць* абазначаў 'гандляваць', 'прыязджаць з гандлёвымі мэтамі'.

Працэс разыходжання (разрыву) значэнняў мнагазначнага слова працяглы, і не заўсёды лёгка вызначыць, існуе сувязь паміж значэннямі ці страцілася. Практычна адсутнасць (або наяўнасць) сувязі паміж значэннямі слова выяўляецца:

– шляхам падбору сінонімаў да кожнага са значэнняў гэтага слова: *вытрымка* – якасць характару і цытата; *лябёдка* – птушка і машына; *бык* – жывёла і апора моста;

– шляхам падбору аднакарэнных слоў: *бор* – баравы і борны; *кулак* – кулачны і кулацкі;

– шляхам складання словазлучэнняў: *далажыць* камандзіру і *далажыць* варэння. Усе пададзеныя прыклады – амонімы.

З улікам лексічных значэнняў, паходжання, будовы, марфалагічных, фанетычных і графічных асаблівасцей амонімы падзяляюцца на лексічныя, марфалагічныя, фанетычныя і графічныя.

Лексічныя амонімы – гэта словы, якія адносяцца да адной часціны мовы, супадаюць напісаннем і гучаннем ва ўсіх формах поўнасцю (*поўныя*) або часткова (*частковыя, няпоўныя*). **Напрыклад:**

*метрыка*¹ – вучэнне пра вершаскладанне і памер верша ў літаратуразнаў-стве; *метрыка*² – выписка з метрычнай кнігі аб даце нараджэння; пасвед-чанне аб нараджэнні (поўныя);

*кар'ер*¹, -у – самы хуткі бег каня з пачарговай перастаноўкай разам пярэдніх і задніх ног; *кар'ер*², -а – месца здабычы карысных выкапняў адкрытым спосабам (няпоўныя, бо ў родным склоне маюць розныя канчаткі).

Марфалагічныя (граматычныя) амонімы, або **амаформы** (ад *грэч.* *nomos* – аднолькавы і *morphe* – форма), – гэта словы, якія звычайна адносяцца да розных часцін мовы, супадаюць напісаннем і гучаннем у адной ці некалькіх граматычных формах. **Напрыклад:** *вусны*¹ (назоўнік) і *вусны*² (прыметнік); *соты*¹ (назоўнік) і *соты*² (лічэбнік); *дамоў*¹ (назоўнік роднага склону множнага ліку) і *дамоў*² (прыслоўе); *накрывала*¹ (назоўнік) і *накрывала*² (дзеяслоў прошлага часу); *паўтары*¹ (лічэбнік) і *паўтары*² (дзеяслоў загаднага ладу); *расці*¹ (неазначальная форма дзеяслова) і *расці*² (дзеяслоў загаднага ладу).

Фанетычныя амонімы, або **амафоны** (ад *грэч.* *homos* – аднолькавы і *phone* – гук), – гэта словы з аднолькавым гучаннем, але розныя па напісанні і значэнні. Яны выступаюць як амонімы толькі ў вусным маўленні: *грыб* – *грып*, *мог* – *мох*, *плод* – *плот*, *вера* – *Вера*, *раман* – *Раман*, *везці* – *весці*, *да зор* – *дазор*, *на права* – *направа*.

Графічныя амонімы, або **амографы** (ад *грэч.* *homos* – аднолькавы і *grapho* – пішу), – гэта словы, якія пішуцца аднолькава, але адрозніваюцца ў вымаўленні месцам націску: *актавы* – *акта́вы*, *кара* – *кара́*, *раса* – *раса́*,

накапаць – *накапаць*. Яны, наадварот, могуць разглядацца як амонімы толькі ў пісьмовым маўленні.

Акрамя таго, існуе паняцце **міжмоўных амонімаў** – слоў, якія гучаць аднолькава, але маюць рознае значэнне ў розных, блізкіх па паходжанні мовах. За знаёмай формай скрыты незнаёмы сэнс, што выклікае памылкі пры перакладзе.

<i>Параўнайце</i>			
бел.	<i>качка</i> – ігушка	руск.	<i>качка</i> – хваляванне на моры
	<i>мех</i> – мяшок		<i>мех</i> – футра
	<i>краска</i> – кветка		<i>краска</i> – фарба
	<i>спор</i> – удача, поспех		<i>спор</i> – спрэчка
	<i>заплата</i> – плата		<i>заплата</i> – латка
бел.	<i>шмат</i> – многа	польск.	<i>szmat</i> – кавалак
	<i>пілка</i> – маленькая піла		<i>pilka</i> – мяч
руск.	<i>урод</i> – непрыгожы	польск.	<i>uroda</i> – прыгажосць
	<i>уважаць</i> – шанаваць		<i>uważać</i> – быць уважлівым
бел. і руск.	<i>кроп</i> , <i>укроп</i> – расліна	польск.	<i>ukrop</i> – вар
бел. і польск.	<i>смутны</i> , <i>smutny</i> – сумны	руск.	<i>смутный</i> – трывожны
	<i>строй</i> , <i>stroj</i> – уборы		<i>строй</i> – шарэнга

Ад амонімаў трэба адрозніваць **паронімы** (*грэч.* *para* – каля, побач і *опута* – імя) – аднакаранёвыя словы адной часціны мовы, блізкія, але не тоесныя па марфалагічнай будове і гучанні і розныя па лексічным значэнні: *адрасат* – *адрасант*, *дыктат* – *дыктант*, *значэнне* – *значымасць*, *павіннасць* – *правіннасць*, *нявеста* – *нявестка*, *эканомія* – *эканоміка*, *аб'ектыўны* – *аб'ектны*, *аператыўны* – *аперацыйны*, *балотны* – *балоцісты*, *ганаровы* – *ганарысты*, *жартаўлівы* – *жартоўны*, *ласкавы* – *ласкальны*, *малаважны* – *малаважкі*, *надзвычайны* – *незвычайны*, *сыты* – *сытны*; *рухавы* (рус. *подвижный*) – *рухомы* (рус. *подвижной* – *рухомы састаў*).

Гукавое і марфалагічнае падабенства паронімаў выклікае іх змешванне ў маўленні і з'яўляецца прычынай лексічных памылак, якія парушаюць сэнс выказвання.

Сінонімы

У працэсе развіцця мовы ўзнікаюць розныя словы для абазначэння аднаго і таго ж паняцця. Гэта **сінонімы** (ад *грэч.* *synōnymos* – аднайменны) – блізказначныя словы і выразы, якія аб'ядноўваюцца агульнасцю асноўнага значэння і адрозніваюцца адцэннямі лексічнага значэння ці стылістычнай афарбоўкай, а таксама спалучальнасцю з іншымі словамі.

Напрыклад:

- дагавор, дамова, умова, пагадненне, кантракт, пакт;
- асілак, сілач, волат, атлет, здаравяк, здаравіла, бугай;
- відны, выдатны, вялікі, вядомы, знакаміты, легендарны, папулярны, слаўны, славуты, слынны;
- ісці, рухацца, прасоўвацца, прабірацца, прадзірацца.

Паводле спосабаў узнікнення і ўжывання ў мове адрозніваюць семантычныя, стылістычныя і кантэкстуальныя сінонімы.

Семантычныя (або **сэнсавыя**) сінонімы адрозніваюцца адценнямі лексічнага значэння. Яны – агульнаўжывальныя, нейтральныя, г. зн. могуць ужывацца без абмежаванняў у любым стылі мовы: *часопіс, альманах; стары, даўнейшы, даўні, старадаўні; гаварыць, размаўляць, пераказваць*.

Стылістычныя сінонімы адрозніваюцца экспрэсіўна-стылістычнай афарбоўкай і сферай выкарыстання: *гаварыць* (нейтральнае), *дыскутаваць* (кніжнае), *баяць* (размоўнае), *вярзці, балабоніць, балбатаць, малоць языком, званіць ва ўсе званы* (размоўныя, неадабральныя), *чаўці, плявузгаць* (прастамоўныя, грубыя), *дзейкаць* (дыялектнае).

Найбольш ужывальныя – **семантыка-стылістычныя** сінонімы, што адрозніваюцца і сэнсам, і стылістычнай афарбоўкай: *тлумачыць, растлумачваць, паясняць* (нейтральныя), *інтэрпрэтаваць* (кніжнае), *асвятляць, разжоўваць* (пераносныя).

Акрамя таго, ёсць сінонімы, якія не адрозніваюцца ні семантыкай, ні экспрэсіўна-стылістычнай афарбоўкай. Гэта **абсалютныя** сінонімы або **лексічныя дублеты**. Звычайна імі з'яўляюцца навуковыя тэрміны, якія ўжываюцца паралельна: *арфаграфія – правапіс, лінгвістыка – мовазнаўства, прэфікс – прыстаўка, назыўны – намінатыўны*.

Кантэкстуальныя (**аўтарскія, аказіянальныя**) сінонімы, або **сінонімы маўлення**, набываюць новае пераносна-вобразнае значэнне толькі ў кантэксце (асобным творы пісьменніка): *З чорнага неба цапзіўся [ішоў] нудны дождж, і ад гэтага спаць хацелася яшчэ мацней*. (І. Мележ)

Група блізказначных слоў утварае парадыгму сінонімаў або **сінанімічны рад**, дзе галоўнае слова (што выражае асноўнае значэнне) называецца асноўным словам або дамінантай (ад лац. *dominantis* – які пануе). **Напрыклад:** *узор – прыклад, мерка, лад, манер, мадэль, форма, тып, норма, стандарт, шаблон, штамп, трафарэт, схема*.

Адны і тыя словы, калі яны з'яўляюцца мнагазначнымі, могуць уваходзіць у розныя сінанімічныя рады. **Напрыклад:**

- лёгкі* – няцяжкі (груз, камень);
- слабы (удар, штуршок);
- нескладаны (заданне, выйсце);
- нязначны (спалох, эфект);
- дасціпны (сэнс, тэкст).

Выкарыстанне канкрэтнага слова ў пэўнай маўленчай сітуацыі патрабуе ведання лексічнага значэння, стылёвай афарбоўкі слова, законаў спалучальнасці слоў, а ў выніку гэта дазволіць перадаць найтанчэйшыя адценні думкі, дакладна выразіць яе, выказаць адносіны да таго, пра што гаворыцца, пазбегнуць паўтораў аднаго і таго ж слова, выказаць сваю думку прыстойна і прыгожа. Пры выбары патрэбнага сіноніма вялікую дапамогу аказваюць тлума-чальныя слоўнікі і слоўнікі сінонімаў ("Слоўнік сінонімаў і блізказначных слоў" М. Клышкі, 1993 г.).

Антонімы

Антонімы (грэч. *anti* – супраць і *онума* – імя) – гэта пары слоў адной часціны мовы з процілеглымі значэннямі: назоўнікі *радасць – смутак, святло – цемра*; прыметнікі *гарачы – халодны, дзікі – свойскі*; дзеясловы *гарэць – гаснуць, уцякаць – даганяць*; прыслоўі *позна – рана, там – тут*; прыназоўнікі *над – пад*. Супрацьпастаўленыя ў значэннях, такія лексічныя адзінкі складаюць антанімічную пару.

Антанімічнасць слоў заўсёды ўстанаўліваецца ў кантэксце, у канкрэтным выпадку ўжывання. Бо:

– да аднаго слова можна падабраць некалькі антонімаў, сінанімічных паміж сабою: *радасны – сумны, журботны, тужлівы, нярадасны*;

– мнагазначныя словы могуць утвараць некалькі антанімічных пар: *кароткі – доўгі (сук), кароткі – высокі (чалавек), кароткі – шматслоўны (выклад думак), кароткі – поўны (прыметнік)*;

– антонімы могуць быць кантэкстуальнымі (аўтарскімі): *І ў сэрцах заўважаю лёд. А ў добрых зрэнках бляск гарачы, і нават душы навывлёт часамі вострым зрокам бачу.* (С. Грахоўскі)

Супрацьлеглыя значэнні могуць развіцца і ў адным мнагазначным слове: *пэўны – 'акрэслены' і 'неакрэслены', напэўна – 'мабыць' і 'абавязкова', прагледзець – 'бегла пазнаёміцца' і 'не звярнуць увагі'*.

Не маюць антонімаў словы з канкрэтным прадметным значэннем (*шытак, дзверы, рука, галава, шафа, стол*), уласныя імёны, лічэбнікі, часціцы, злучнікі і выклічнікі, акрамя таго – вузкасפעцыяльныя тэрміны (*галаграфія, генезіс, семіётыка, марфема, лазер*).

Лексіка паводле паходжання.

Справдечна беларуская лексіка. Запазычаная лексіка

Лексічны склад сучаснай беларускай мовы фарміраваўся на працягу многіх стагоддзяў і ў працэсе моўнай практыкі няспынна развіваўся і ўдасканалваўся. Гэта абумоўлена тым, што кожная мова імкнецца да таго, каб сістэма яе адзінак як мага больш поўна і дакладна адлюстроўвала сістэму паняццяў і з'яў рэчаіснасці (гл. 2-е пытанне тэмы 2).

У лексіцы беларускай мовы выразна вылучаюцца два асноўныя напрамкі яе развіцця: прамы і шлях запазычання. Для першага характэрна развіццё і ўдасканаленне спрадвечнага лексічнага пласта, для другога – папаўненне лексічнай сістэмы словамі з іншых моў. Адпаведна ў лексіцы беларускай мовы вылучаюцца словы **спрадвечныя** і **іншамоўныя**.

Лексіка беларускай мовы				
Спрадвечна беларуская лексіка			Запазычаная лексіка	
Агульна-славянскія словы	Усходне-славянскія словы	Уласна-беларускія словы	са славянскіх моў	з неславянскіх моў

Спрадвечна беларуская лексіка

Асноўным пластом лексічнай сістэмы беларускай мовы на ўсіх этапах яе развіцця з'яўляецца **спрадвечна беларуская лексіка** (існуе даўно, спрадвечна, дасталася ў спадчыну), якая вызначае самабытнасць мовы.

У склад спрадвечнай лексікі ўваходзяць:

- агульнаславянская лексіка;
- усходнеславянская лексіка;
- уласнабеларуская лексіка.

Агульнаславянскія словы – гэтыя словы, якімі карысталіся славяне ўжо ў III тысячагоддзі да н. э. Праславянская мова праіснавала звыш трох тысяч год, і за гэты час папоўнілася многімі словамі, якія ўваходзяць у лексічны склад сучасных славянскіх моў, у тым ліку і беларускай.

Прыклады слоў агульнаславянскага паходжання

Назвы роднасці, сваяцтва	<i>муж, жонка, дзіця, кум, жаніх, сват, унук</i>
Назвы частак цела чалавека	<i>лоб, галава, рука</i>
Назвы жывёл і раслін	<i>варона, верабей, салавей, баран, мядзведзь; трава, сасна, бор, лес, дуб, ліпа, клён, ліст, кара, корань, мак, гарох, тианіца, ячмень</i>
Назвы прыладаў працы	<i>барана, вілы, каса, страхы, чаўнок, матыка</i>
Назвы ежы	<i>квас, кісель, сала, сыр, хлеб</i>
Назвы з'яў прыроды, рэльефу	<i>гром, дождж; даліна, поле</i>
Назвы часавых паняццяў	<i>год, месяц, зіма, лета, восень, панядзелак, раница</i>
Назвы абстрактных паняццяў	<i>боль, віна, вера, воля, гнеў, грэх, праўда, ласка, краса, сіла, слава, мудрасць, радасць, старасць</i>
Назвы дзеянняў, працэсаў	<i>адзець, араць, браць, варыць, дыхаць, жыць, ісці, капаць, кідаць, кусаць, слухаць, таць, страляць</i>
Назвы якасцей, уласцівасцей	<i>багаты, белы, блізкі, буйны, вясёлы, вялікі, горкі, здаровы, мудры, светлы, чорны, малады</i>
Прыслоўі	<i>куды, там, усюды</i>
Лічэбнікі	<i>адзін, тры, пяць, восем, дзесяць, тысяча</i>
Займеннікі	<i>я, ты, мы, вы, ён, хто, што, сам</i>
Прыназоўнікі	<i>за, над, да, пад</i>

Агульнаславянскія (і індаеўрапейскія) словы – самыя старажытныя ў лексіцы сучаснай беларускай мовы. Іх налічваецца каля дзвюх тысяч. “Глумачальны слоўнік беларускай мовы” ў 5 тамах засведчыў каля 100 тысяч слоў. 1/50 з іх – агульнаславянскія словы. Аднак да нашага часу яны з’яўляюцца найбольш ужывальнымі, стылістычна нейтральнымі і складаюць чвэрць ўсіх слоў, ужывальных у паўсядзённых моўных зносінах.

Усходнеславянскія словы адлюстроўваюць тыя зрухі ў сацыяльна-эканамічным і грамадскім жыцці ўсходніх славян, якія адбыліся на працягу VI–VII стагоддзяў, і з’яўляюцца агульнымі для ўсіх усходніх славян, агульную мову якіх прынята называць старажытнарускай мовай.

Прыклады ўсходнеславянскіх слоў

Назвы асоб	<i>пляменнік, селянін</i>
Назвы частак цела чалавека	<i>ключыца, калена, язык</i>
Назвы жывёл і раслін	<i>вол, бык, галка, жаваранак, каршун, конь, кошка, снягір, сарока, ястраб; грэчка, перац</i>
Назвы прыладаў працы і побыту	<i>барана, вяроўка, калода, касынка, клін, капейка, рубель, парашок, плуг, самавар</i>
Назвы прасторавых паняццяў	<i>сенажаць, ураджай</i>
Назвы часавых паняццяў	<i>лістапад, студзень, сягоння, пасля, цяпер</i>
Назвы абстрактных паняццяў	<i>давер, дружба, навука, любоў</i>
Назвы дзеянняў, працэсаў	<i>брадзіць, бурліць, ваяваць, гуляць, калыхаць, кіпяціць, рухнуць</i>
Назвы якасцей, уласцівасцей	<i>едкі, бойкі, буры, зоркі, карычневы, удалы, цёмны, харошы</i>
Лічэбнікі	<i>адзінаццаць, сорак, дзевяноста</i>

Уласнабеларускія словы складаюць спецыфіку лексічнай сістэмы беларускай мовы, бо ўжываюцца толькі ў беларускай мове. Гэта словы, якія ў працэсе фарміравання і развіцця беларускай мовы (XIII–XIVстст.) узніклі на яе ўласнай лексічнай аснове (і набылі спецыфічна беларускае фанетычнае аблічча) ці ўтвораны ад запазычаных лексічных адзінак пры дапамозе ўласных словаўтваральных сродкаў.

Прыклады ўласнабеларускіх слоў

Назвы асоб	<i>араты, асілак, бацька, вайсковец, волат, вораг, вясляр, жыхар, глядач, аглядальнік, летуценнік, выдатнік, выхавацель, дакладчык, дапаможнік, навучэнец, творца</i>
Назвы жывёл і раслін	<i>берасцянка, бусел, кнігаўка, гусеніца; абабак, алешнік, боцікі</i>
Назвы прадметаў побыту і пабудовы	<i>вопратка, лазня, вушак, абрус, хустка, грузавік, адтуліна, зломак, каліва</i>

Назвы з'яў прыроды	<i>вясёлка, бліскавіца, змрок, імгла, золак, спёка, надвор'е, прахалода</i>
Назвы прасторавых паняццяў	<i>азярына, возера, дрыгва</i>
Назвы часавых паняццяў	<i>адвячорак, серада</i>
Назвы абстрактных паняццяў	<i>абставіны, асяроддзе, вытрымка, крок, мара, няшчота, смутак, спадчына, шлюб</i>
Назвы дзеянняў, працэсаў	<i>адлюстраваць, адпачываць, апанаваць, бачыць, выклікаць, дазволіць, здужаць, ілгаць, рухаць, хрысціць</i>
Назвы навуковых, юрыдычных і палітычных паняццяў	<i>дзеінік, выказнік, рух, разлік, справаздача, рада, улада, красамоўства</i>
Назвы якасцей, уласцівасцей	<i>адзінкавы, адпаведны, апошні, аржаны, дужы, жахлівы, ільняны, кволы, крываваы, салодкі, старадаўні, старасвецкі</i>
Прыслоўі	<i>адкуль, адсюль, адтуль, амаль</i>

Запазычаная лексіка

Запазычаная лексіка – пэўны пласт слоўнікавага складу беларускай мовы, які фарміраваўся на працягу ўсяго гістарычнага перыяду яе развіцця пры ўзаемадзеянні з іншымі мовамі. Пранікненне запазычаных слоў у беларускую мову пачалося яшчэ ў часы ўсходнеславянскага адзінства. Прычына запазычання слоў – сацыяльна-эканамічныя, дзяржаўна-палітычныя і культурныя зносіны паміж народамі.

Запазычванне – натуральны вынік моўных кантактаў, узаемасувязей моў. Запазычанні ўзбагачаюць слоўнік, пашыраюць намінатыўныя і камунікатыўныя магчымасці мовы.

Адрозніваюць два тыпы запазычанняў: з блізкароднасных славянскіх моў і з неславянскіх моў.

Запазычванне адбываецца двума шляхамі: вусным – пры непасрэдных моўных зносінах з іншымі народамі (даўно запазычаныя словы) – і пісьмовым – праз кнігі, газеты, афіцыйныя дакументы, пры перакладах з чужых моў (пазнейшыя запазычання). Адны з запазычаных слоў трапілі ў беларускую мову непасрэдна з іншых моў, другія ж прыйшлі праз суседнія мовы – рускую, польскую або ўкраінскую.

Значная частка запазычаных слоў паступова асвоілася беларусамі, увайшла ў склад агульнаўжывальнай лексікі і перастала ўспрымацца як іншамоўная. **Напрыклад:** *агурок* (грэч.), *бульба* (лац.), *цыбуля* (ням.), *базар* (цюрк.), *булён* (франц.); *банкет*, *боты*, *гвардыя*, *парфума*, *пісталет*, *сурвэтка* (галіцызмы) і інш.

Аднак шматлікія словы іншамоўнага паходжання захоўваюць пэўныя асаблівасці, па якіх можна вызначыць, з якой менавіта мовы прыйшло слова. Разгледзім табліцу запазычанняў з неславянскіх і славянскіх моў і іх асноўныя прыметы.

Запазычанні	Прыметы	Прыклады
Запазычанні з неславянскіх моў		
Грэцызмы (большасць – тэрміны навукі і культуры)	пачатковыя гукі [а], [э], [о]	<i>акіян, аксаміт, амонім, акадэмія, апокрыф, арыфметыка, атака, Аляксей, Аляксандр, этап, эпоха, эра, ода, опера</i>
	зычны [ф] (у пачатку слова)	<i>філалогія, фантазія, фарба, фасоля, Фёдар, Філіп, Соф'я</i>
	спалучэнні [ск], [кс], [пс], [мп], [мв]	<i>дыск, аксіёма, эліс, сімptom, сімвал</i>
	прыстаўкі а-, ан- (ана-), ант(ы)-, амфі-, архі-, контр-, рэ-, дэ-, дыс-, эў-	<i>ангідрід, антысептык, амфітэатр, архіважны, контрмера, рэфармацыя, дыспрапорцыя, дэгазацыя, эўфемізм</i>
	суфіксы -ад, -ід, -ік, -іск, -ос (-ас)	<i>лампада, піраміда, Леанід, графіка, абеліск, хаос, тэрмас, нафас</i>
без наяўных прымет	<i>бібліятэка, геаметрыя, гімназія, дэмакрат, кафедра, камедыя, кедр, кіпарыс, кіт, муза, тыранія, храналогія, Галіна, Дзмітрый, Мацвей, Пётр</i>	
Лацінізмы (пераважна навуковыя, юрыдычныя і грамадска-палітычныя тэрміны)	суфіксы -цы(я), -ацыя, -ад, -ат, -ент (-энт), -іст (-ыст), -ізм (-ызм), -ум, -ус, -ур, -тар, -ір (-ыр), -ар (-ер, -ор)	<i>градацыя, міліцыя, апарат, атэстат, воцат, гідрат, кандыдат, дэпутат, арнамент, інцыдэнт, студэнт, сацыяліст, арганізм, акварыум, конус, дыктатура, аўтар, аратар, доктар, дырэктар, сакратар, інспектар, Віктар, капіраваць, сатыра, гумар, гонар, прафесар, Клара, колер, акцёр, рэвізор</i>
	спалучэнні ге, ке, хе	<i>агент, кельма, схема, Яўген</i>
	без наяўных прымет	<i>абсалют, акт, алей, арэнда, астраномія, бацьла, генерал, дэкан, калега, камісія, Валянцін, Канстанцін, Максім, Раман</i>
Германізмы (тэхнічныя, ваенныя, мастацкія тэрміны)	спалучэнні зычных [шп], [шт], [хт]	<i>шпіль, штык, штурм, штатыў, паштэт, гальштук; вахта, ліхтар, бухта, шахта</i>
	пачатковае фельд-і канцавое -майстар	<i>фельдмаршал, капельмайстар, хормайстар, гросмайстар</i>
	без наяўных прымет	<i>абзац, архіў, арфа, атлет, афіцэр, борт, бетон, бутэрброд, бухгалтар, вальфрам, гандаль, гаўбіца, дах, друж, каўнер, курорт, ланцуг, лінза, маляр, плот, пуд, сталь, труна, туш, фунт, флаг, цэгла, шафа, шуфляда</i>
Англіцызмы	канцавыя спалучэнні -ер (-эр), -інг (-ынг)	<i>фермер, докер, лідэр, боінг, блюмінг, браунінг, мітынг</i>
	спалучэнне дж	<i>джып, джаз, джунглі, бюджэт</i>
	без наяўных прымет	<i>байкот, бокс, баксёр, баскетбол, біфітэкс, блакада, валејбол</i>

Запазычанні	Прыметы	Прыклады
Францызмы	спалучэнні бю, вю, кю, мю, пю, сю, фю; уа, уэ, лье, нье, сье, цье	<i>бюлетэнь, гравюра, рэвю, кювет, камюніке, капюшон, сюжэт, фізеляж, буржуа, вуаль, гуаш, дуэль, дуэт, атэлье, барэльеф, канферансье, ранцье</i>
	канцавыя спалучэнні -анс, -ёр, -аж (-яж)	<i>сеанс, аванс, маниёр, суфлёр, багаж, бліндаж, пляж, экіпаж</i>
	канцавыя націскныя [о], [э], [у], [е]	<i>трумо, метро, кафэ, кашнэ, рагу, філе</i>
	без наяўных прымет	<i>авіяцыя, батон, басейн, бензін, ветэран, вінегрэт, гардэроб, капітан, флот</i>
З галандскай мовы		<i>ватэрпас, матрос, лоцман, гавань, шлюпка</i>
З італьянскай мовы		<i>акорд, арыя, віла, віяланчэль, брава, лібрэта, піяніна, тэнар, газета, вермішэль, макароны</i>
З іспанскай мовы		<i>кастаньеты, каньён, кафетэрыі</i>
З венгерскай мовы		<i>гайдук, гуляш, гусар</i>
З літоўскай мовы (літуанізмы)		<i>дойлід, дзірван, жуда, туня, свіран, Ашмяны</i>
З фінскай, комі		<i>акула, морж, нерпа, вікінг, кляймо, нарты, пельмені, пурга, салака, сані, тундра, якар</i>
З японскай мовы		<i>дзюдо, кіmano, рыкша, тайфун</i>
З татарскай мовы (цюркізмы)		<i>арда, аер, базар, аркан, арышын, бязмен, барсук, гайдамак, гарбуз, кавун, буран, калчан, кафтан, палаш, кандалы; буланы, буры, чалы</i>
Запазычанні са славянскіх моў		
Паланізмы	націскныя спалучэнні ен (эн), ён (он)	<i>кмен, наконт, незлічоны, плён</i>
	спалучэнне дл	<i>навідла, кудлаты</i>
	спалучэнне лу	<i>слуп, тлусты</i>
	суфікс -унак	<i>кірунак, рахунак, падарунак</i>
	без наяўных прымет	<i>айчына, аркуш, бруд, відэльцы, ганьба, гузік, карысць, кветка, клёцкі, маёнтак, пагарда, падатак, слодыч, сукенка, хлопец, цуд, братэрскі, блакітны, шчыры</i>
праз польскую з нямецкай		<i>ганак, гатунак, гвалт, гетман, дрот</i>
Украінізмы	без наяўных прымет	<i>прыгадаць, бадзёры, журыцыца, чубаты, боршч, варэнік, хлебароб</i>
Русізмы	узятая без змен (засвоеныя фанетычна)	<i>адвёртка, аплот, ачаг, аказаць, балванка, бальшавік, вінтоўка, вшычанне, гасіцель, дзелавітасць, зводка, ісціна, подзвіг, пракат, раскладушка, савет, смародзіна</i>
	са зменай марфемнай будовы	<i>адсутнічаць, абавязацельства, прадаўжальнік, плішча</i>
	з беларускага моўнага матэрыялу на ўзор рускіх слоў	<i>ажыццяўленне (осуществление), аднагалосны (единогласный), безабаронны (беззащитный)</i>

Асобную групу сярод запазычаннаў складаюць інтэрнацыянальныя словы. **Інтэрнацыяналізмы** – гэта міжнародныя словы, што выкарыстоўваюцца ў шматлікіх мовах у адным і тым жа значэнні, запазычаныя пераважна з класічных старажытных грэчаскай і лацінскай моў (ці ўтвораныя ад іх). Сярод іх больш за ўсё спецыяльных тэрмінаў з розных галін палітыкі, навукі, тэхнікі, культуры: *альянс, аўтамабіль, аграхімія, біяфізіка, гісторыя, культура, касманаўтыка, банк, гіпотэза, гуманізм, дыскрэдытацыя, ідэал, інтэлект, камюніке, канстытуцыя, канфлікт, катастрофа, магнітафон, тэлевізар, трактар, перспектыва, індустрыя, праэнт, рэалізацыя, стабілізацыя, цывілізацыя, экспарт*, а таксама слова *спорт* (з англ.).

Лексіка паводле актыўнасці ўжывання.

Актыўная і пасіўная лексіка (устарэлыя і новыя словы)

Лексічны склад любой мовы пастаянна змяняецца і папаўняецца пад уздзеяннем рэчаіснасці. Гістарычныя змены, якія адбываюцца ў грамадстве, уплываюць на развіццё мовы і адлюстроўваюцца ў ёй. З аднаго боку, старыя рэаліі і словы, што іх абазначаюць, адыходзяць на другі план або ўвогуле знікаюць, а з другога – узнікаюць новыя рэаліі і ідзе папаўненне слоўнікавага складу новымі словамі (ці новымі значэннямі некаторых слоў).

На кожным этапе развіцця грамадства ў мове суіснуюць два пласты лексікі: **актыўная лексіка** – гэта словы, якія ведаюць і актыўна ўжываюць усе носьбіты мовы; і **пасіўная лексіка** – словы, зразумелыя для большасці носьбітаў мовы, але якія ўжываюцца рэдка і захоўваюць адценне ўстарэласці або навізны.

Лексіка сучаснай беларускай мовы			
Актыўная лексіка	Пасіўная лексіка		
	устарэлыя словы		неалагізмы
	гістарызмы	архаізмы	новыя словы і значэнні

Да **актыўнай лексікі** адносяцца словы, якія шырока выкарыстоўваюцца ў беларускай мове. Яны прывычныя і зразумелыя ўсім носьбітам мовы. Сярод іх вылучаюцца:

стылістычна нейтральныя **агульнаўжывальныя** словы, што выкарыстоўваюцца ў розных стылях мовы: *дарога, радзіма, жыць, высокі, малады, радасна, мы* і інш.,

а таксама **тэрміналагічныя** словы, якія актыўна ўжываюцца, хоць і не заўсёды могуць быць зразумелыя ўсім носьбітам мовы: *акварэль, тыпаж, матэрыял, гістарызм* і інш.

У **пасіўнай лексіцы** вылучаюцца ўстарэлыя словы і новыя словы.

Ад **устарэлых слоў** (якія ў сучаснай беларускай мове выйшлі з актыўнага ўжытку) неабходна адрозніваць старыя словы (спрадвечныя беларускія словы, якія ўзніклі ў глыбокай старажытнасці і якімі мы карыстаемся і цяпер: *галава, рука, хлеб, конь, дождж* і інш.).

Паводле прычыны архаізацыі ўстарэлыя словы падзяляюцца на гістарызмы і архаізмы.

Гістарызмы – гэта такія ўстарэлыя словы, якія з’яўляюцца назвамі тых паняццяў і з’яў, што зніклі з рэальнай рэчаіснасці: *баярын, ваявода, войт, князь, шляхціц, земства, ураднік, памешчык, парабак, кальчуга, калчан, жулан, жаўнер, саха, кварта, грош, нарком, нэпман*. Гістарызмы не маюць сінонімаў у сучаснай беларускай мове.

Архаізмы (ад грэч. *archaios* – старадаўні, устарэлы) – гэта старыя назвы сучасных рэалій: *бортнік* – пчаляр, *лекар* – урач, *вакацыі* – канікулы, *гута* – шклозавод, *жыivot* – жыццё, *лемантар* – буквар, *мыта* – пошліна, *мястэчка* – пасёлак гарадскога тыпу, *чалю* – лоб, *раме* – плячо, *ратай* – земляроб, *раць* – войска, *скрыжалі* – законы, *пекны* – прыгожы, *харобры* – адважны, смелы. Архаізмы маюць сінонімы ў сучаснай беларускай мове, таму што прадметы і паняцці захаваліся і зараз маюць новыя назвы.

Неалагізмы (ад грэч. *neos* – новы і *logos* – слова) – гэта новыя словы, якія з’явіліся ў мове як назвы новых прадметаў і не страцілі яшчэ адценне навізны: *акрэдытацыя, аэраджыт, брокер, дылер, відэатэлефон, тэрэафільм, лізінг, маркетынг, плюралізм, спікер*.

Галоўная прымета неалагізмаў – іх навізна, свежасць. Да таго часу, пакуль новыя словы маюць вузкую сферу выкарыстання і зразумелыя абмежаванаму колу людзей, яны ўваходзяць у пасіўны склад лексікі. Аднак новыя словы з цягам часу становяцца агульнавядомымі і пераходзяць у разрад агульнаўжывальных: *біяполе, інтэрнэт, мюзікл, менеджэр, пайджар, спонсар, трылер, хобі*.

Ад неалагізмаў трэба адрозніваць аўтарскія (аказіянальныя) наватворы – індывідуальна-стылістычныя неалагізмы, цесна звязаныя з кантэкстам, якія звычайна не выходзяць за межы аднаго твора:

сонцатканыя словы (А. Александровіч),

бурапеністая завіруха (М. Зарэцкі),

агнацветны прасцяг, дарогі квяціста-раздольныя (П. Трус),

маланкагромны гул ракеты (М. Танк).

Некаторая частка з іх стала здабыткам літаратурнай мовы. Так, У. Дубоўка ўвёў у мову словы *адлюстроўваць, ажыццяўленне, дабрабыт, мілагучны, мэтазгодны* і інш.; Купалавымі лічацца *скурганіць, неўглядзь, нязглядны, прагледзіста, скаменены, шумнацечны* і інш.

**Лексіка паводле сферы ўжывання.
Агульнаўжывальная лексіка і лексіка абмежаванага ўжывання
(спецыяльныя тэрміны і прафесіяналізмы,
жаргонныя і дыялектныя словы)**

Паводле сферы ўжывання адрозніваюцца словы, якімі карыстаюцца ўсе носьбіты мовы, і словы, якія ўжываюцца толькі асобнымі групамі насельніцтва. Аднавадна ўся лексіка сучаснай беларускай мовы падзяляецца на агульнаўжывальную і лексіку абмежаванага ўжывання.

Агульнаўжывальную лексіку складаюць словы, пашыраныя на ўсёй тэрыторыі Беларусі, у вуснай і пісьмовай формах і ва ўсіх стылях мовы. Яны зразумелыя ўсім людзям: *дрэва, вуліца, добры, ісці, прыгожа, высока, сем* і інш.

Да лексікі **абмежаванага ўжывання** адносяцца словы, ужыванне якіх абмежавана пэўнай тэрыторыяй выкарыстання, пэўным прафесійным ці сацыяльным асяродкам. У залежнасці ад гэтага лексіка падзяляецца на дыялектную, спецыяльную і жаргонную.

Лексіка нацыянальнай (агульнанароднай) беларускай мовы				
Агульна- ўжывальная лексіка	Лексіка абмежаванага ўжывання			
	спецыяльная лексіка		жаргонная лексіка	дыялектная лексіка
	тэрміны	прафесіяналізмы		
Уваходзяць у літаратурную (унармаваную) мову, маюць вусную і пісьмовую формы	<i>Не ўваходзяць у склад лексікі літаратурнай мовы, выкарыстоўваюцца пераважна ў вуснай форме</i>			

Спецыяльную лексіку складаюць словы, што ўжываюцца людзьмі пэўнай спецыяльнасці, прадстаўнікамі розных галін навукі. Спецыяльная лексіка падзяляецца на тэрміналагічную і прафесійную.

Тэрміны (ад лац. *terminus* – канец, мяжа) – афіцыйна ўзаконеныя словы і спалучэнні слоў, якія дакладна абазначаюць спецыяльныя паняцці розных галін навукі, тэхнікі, вытворчасці, культуры, мастацтва. **Напрыклад:** *аўтаген, алегорыя, бактэрыцыд, газаасветны, крэдыт, косінус, суфікс*. Галоўная адметнасць тэрміналагічнай лексікі – яна ўваходзіць у склад лексікі літаратурнай (унармаванай) мовы, выкарыстоўваецца ў вуснай і пісьмовай формах.

Ад тэрмінаў трэба адрозніваць **прафесіяналізмы** – гутарковыя словы і спалучэнні, пашыраныя ў вуснай мове прадстаўнікоў пэўнай прафесіі або спецыяльнасці. Яны называюць спецыяльныя прылады працы, дзеянні, з’явы: *фуганак, фальцоўнік* (у цесляроў), *майна, віра* (у будаўнікоў), *раёўня, кураці, дымар* (у пчаляроў), *лапкі, падвал, вісячы радок* (у друкароў), *перадкі, заднікі* (у шаўцоў). Па-за межамі прафесійнага калектыву такія

словы, як правіла, невядомыя. Акрамя таго, такія словы знаходзяцца па-за межамі лексікі літаратурнай мовы, іх значэнні не ўключаны ў слоўнікі.

Прафесіяналізмы трэба адрозніваць і ад жарганізмаў. **Напрыклад:** *пара* (дзе гадзіны заняткаў) – прафесійнае слова, *пара* (двойка) – жаргоннае. Жарганізмы заўсёды маюць экспрэсіўна-стылістычную афарбоўку і з'яўляюцца не асноўнымі, а паралельнымі абазначэннямі якіх-небудзь рэалій, таму больш шырока распаўсюджаныя і зразумелыя.

Жаргонная лексіка (фр. *jargon* – умоўная гаворка) – сацыяльная разнавіднасць мовы асоб, аб'яднаных сумесным заняткам, агульнымі сацыяльнымі ці прафесійна-бытавымі інтарэсамі. Такія словы выкарыстоўваюцца **замест агульнаўжывальных** пераважна ў вуснай мове вучняў, студэнтаў, салдат і іншых груп людзей: *кучкавацца* (збірацца), *стыпуха* (стыпендыя), *маг* (магнітафон).

Разнавіднасць жаргона – арга – лексіка групы людзей, што па нейкіх прычынах засакрэчваюць сваю мову (*маліна, пяро, фомка, ботаць, фуфло*).

У якасці жаргонных часта выступаюць агульнаўжывальныя словы, якія набываюць іншае, пераноснае значэнне: *бабкі* (грошы), *матор* (таксі), *продкі* (бацькі), *хвост* (запазычанасць), *адфутболіць* (адаслаць), *зрэзацца* (не вытрымаць экзамену, заліку), *загараць* (сядзець без справы), *скатаць* (перапісаць заданне з чужой работы).

Дыялектнымі называюцца словы, ужыванне якіх абмежавана пэўнай тэрыторыяй. **Напрыклад:** *шаліноўка* (святочная хустка), *гарлянка* (расліна, якая выкарыстоўваецца пры лячэнні горла), *макрыца* (пустазелле, што расце на мокрым месцы), *ахайваць* (мыць, прыбіраць).

Дыялектныя словы могуць адрознівацца ад літаратурных гучаннем (*жывець* – жыве, *зліва, злівень* – лівень), значэннем (*саснякі* – лісічкі, *глухі* – ядавіты, *мост* – падлога), асновамі (*саколка* – майка, *кагадзе* – нядаўна, *галаступкам* – на босую нагу).

Прафесіяналізмы, жарганізмы і дыялектызмы выкарыстоўваюцца ў мове мастацкай літаратуры як сродак стварэння праўдзівага мастацкага кантэксту: для перадачы моўнага каларыту пэўнай мясцовасці або характарыстыкі дзеючых асоб і таго асяроддзя, у якім знаходзяцца героі.

Лексікаграфія. Асноўныя тыпы слоўнікаў

Лексікаграфія (ад грэч. *lexikos* – слоўнікавы, *grapho* – пішу) – раздзел мовазнаўства, які распрацоўвае пытанні тэорыі і практыкі складання слоўнікаў.

У задачы лексікаграфіі ўваходзіць збіранне, сістэматызацыя і апісанне лексікі пэўнай мовы з мэтай складання слоўнікаў, вызначэння іх тыпаў, структуры слоўнікавых артыкулаў, распрацоўкі сістэмы памет, тлумачэння семантыкі слова.

Вылучаюць дзве асноўныя групы слоўнікаў:

1 **Энцыклапедычныя** (ад грэч. *enkykliospaideia* – кола ведаў) **слоўнікі** – даведачныя навуковыя выданні, якія ў сціслай форме змяшчаюць звесткі па ўсіх (*універсальныя*) ці асобных галінах навукі (*галіновыя*). Гэта ўсе энцыклапедыі і *біяграфічныя слоўнікі*. У энцыклапедычных слоўніках тлумачацца не словы, а рэаліі – прадметы, з’явы і паняцці, абазначаныя словамі. Прыклады энцыклапедычных слоўнікаў:

універсальныя – "Большая Советская Энциклопедия" (30 т.), "Беларуская Савецкая Энцыклапедыя" (12 т.), "Беларуская ССР: Кароткая Энцыклапедыя" (5 т., на бел. і рус. мовах);

галіновыя – "Энцыклапедыя прыроды Беларусі", "Энцыклапедыя літаратуры і мастацтва Беларусі";

біяграфічныя слоўнікі – "Янка Купала: Энцыклапедычны даведнік" (1986), "Францыск Скарына і яго час: Энцыклапедычны даведнік" (1988).

2 **Лінгвістычныя (моўныя) слоўнікі** тлумачаць значэнне слова, вызначаюць яго ўжыванне, паходжанне, напісанне, вымаўленне, утварэнне, даюць граматычную і стылістычную характарыстыку і інш. Яны бываюць адна-, двух- і шматмоўныя.

У *аднамоўных слоўніках* словы тлумачацца сродкамі той самай мовы. У залежнасці ад таго, якія словы тлумачацца, аднамоўныя слоўнікі падзяляюцца на тлумачальныя, дыялектныя, этымалагічныя, гістарычныя, фразеалагічныя, тэрміналагічныя, арфаграфічныя, арфаэпічныя, марфемныя, частотныя, слоўнікі эпітэтаў, сінонімаў і амонімаў і інш. Напрыклад:

"Арфаграфічны слоўнік" (М. Лобан і М. Суднік),

"Слоўнік беларускай мовы: Арфаграфія. Арфаэпія. Акцэнтацыя. Словазмяненне" (пад рэд. М. В. Бірылы);

"Слоўнік іншамоўных слоў" (А. М. Булыка, 1993);

"Слоўнік сінонімаў і блізказначных слоў" (М. Клышка, 1993);

"Тлумачальны слоўнік беларускай мовы".

Двухмоўныя і *шматмоўныя* – гэта перакладныя слоўнікі, у якіх пры дапамозе слоў роднай мовы тлумачацца словы іншай ці іншых моў (беларуска-рускі, руска-беларускі, украінска-беларускі, беларуска-польска-рускі). Напрыклад:

"Руска-беларускі слоўнік" (1982; 2 т.);

"Беларуска-рускі слоўнік" (1990; 2 т.);

"Руска-беларускі слоўнік грамадска-палітычнай **тэрміналогіі**";

"Русско-белорусский словарь электротехнических **терминов**" (Н. П. Краевская, Б. В. Гринберг, В. П. Красней, 1993);

"Русско-белорусский словарь математических, физических и технических **терминов**" (Н. Н. Костокович, В. В. Люштик, В. К. Щербин, 1995);

"Русско-белорусский **политехнический** словарь" (под ред. И. Л. Бурака, 1997);

а таксама "Межъязыковые омонимы и паронимы" (С. М. Грабчыкаў).

Тэма 4 АСАБЛІВАСЦІ НАВУКОВАГА СТЫЛЮ МОВЫ

Паняцце стылістыкі. Функцыянальныя стылі беларускай мовы

Стылістыка беларускай мовы – раздзел мовазнаўства, які вывучае спосабы ўжывання слоў, словазлучэнняў, сказаў паводле іх адпаведнасці зместу і мэце выказвання. Іншымі словамі, гэта навука аб выяўленчых сродках літаратурнай мовы і майстэрстве іх выкарыстання ў розных сферах зносін.

Стылістыка вучыць перадаваць думкі правільна, дакладна, лаканічна, часам вобразна і мілагучна. Яна раскрывае сродкі выразнасці мовы, акрэслівае ролю і сферу ўжывання экспрэсіўных моўных адзінак, варыянтных марфалагічных форм і сінтаксічных канструкцый – асэнсоўвае эстэтычную функцыю мовы. Стылістыка выходзіць уважлівыя адносіны да жывой народнай мовы, вучыць пазбягаць збыднелай, штампаванай, неапраўдана расквечанай або псеўданавуковай мовы. Менавіта стылістыка выпрацоўвае моўны густ, спрыяе павышэнню моўнай культуры чалавека.

Асноўная функцыя мовы – камунікатыўная. Гэта значыць, што, карыстаючыся пэўнай мовай, людзі маюць магчымасць разумець адзін аднаго, абменьвацца думкамі і неабходнай інфармацыяй. Але недастаткова толькі перадаваць думкі, неабходна выражаць іх правільна, лаканічна, прыгожа, вобразна, у залежнасці ад мэты выказвання. Па тым, што і як чалавек гаворыць, мы мяркуюем пра яго культурны ўзровень, эрудыцыю, выхаванне. Мова з’яўляецца паказчыкам інтэлігентнасці, бо ў ёй выяўляецца ступень далучанасці асобы да здабыткаў сусветнай культуры.

Слова “стыль” (ад *лац.* *stilus*) паходзіць ад назвы завостранай палачкі, якая ўжывалася ў Старажытнай Грэцыі і Рыме для пісьма на дошках, залітых воскам. З пункту гледжання мовазнаўства **стыль** – гэта сістэма моўных сродкаў, якая абумоўлена мэтамі і прынцыпамі адбору гэтых сродкаў у той ці іншай сферы грамадскай дзейнасці (навуковай, публіцыстычнай і г. д.) і найлепшым чынам абслугоўвае зносіны ў гэтай сферы.

Стылістыка беларускай мовы выдзяляе наступныя функцыянальныя стылі:

- навуковы,
- афіцыйна-справавы,
- публіцыстычны,
- мастацкі (ці стыль мастацкай літаратуры),
- гутарковы.

Выдзяленне функцыянальных стыляў звязана перш за ўсё са сферамі зносін – культурнай, палітычнай, навуковай, гаспадарчай, бытавой і інш., а

таксама з функцыяй мовы – камунікатыўнай, ці функцыяй зносін, абмену думкамі, паведамляльнай, ці інфармацыйнай, пабуджальнай, эстэтычнай.

У выніку кожны са стыляў характарызуецца пэўнай камунікатыўнай сферай ужывання (што выяўляецца ў своеасаблівым адборы і ўжыванні моўных сродкаў), сваёй маўленчай сістэмнасцю, якія гістарычна склаліся, традыцыйна ўсталяваліся і падтрымліваюцца носьбітамі мовы.

Усе моўныя стылі, акрамя гутарковага, **кніжныя**, але па ступені кніжнасці яны неаднародныя. Найбольш адрозніваецца ад гутарковага афіцыйна-справавы стыль, а публіцыстычны многімі сваімі рысамі збліжаецца з гутарковым, адчувае моцны яго ўплыў, актыўна ўзаемадзейнічае з ім, хоць і застаецца пры гэтым кніжным стылем. Навуковы стыль збліжаецца з афіцыйна-справавым аб'ектыўнасцю, лаканічнасцю выкладу, інфармацыйнай насычанасцю.

Усе **кніжныя стылі** адпавядаюць *пісьмовай форме маўлення* і характарызуюцца такімі рысамі, як абдуманасць, падрыхтаванасць выказвання. Гутарковаму стылю ўласціва экспромтнасць, спантаннасць, ён адпавядае *вуснай форме маўлення*. Гутарковы стыль валодае найбольшымі магчымасцямі ў выяўленні інтэлектуальных, маральных, этычных якасцей асобы. **Кніжныя стылі** (асабліва афіцыйна-справавы і навуковы) не раскрываюць, як правіла, індывідуальнасць аўтара. У гэтых стылях увага звернута на логіку выказвання. Таму там надзвычай шырока выкарыстоўваецца тэрміналогія, абстрактная лексіка, якая дазваляе найбольш дакладна і адназначна перадаць думку.

Аднак, нягледзячы на тое, што шматлікія агульныя прыметы збліжаюць кніжныя стылі мовы, яны не аб'ядноўваюцца ў адзін стыль, бо кожнаму з іх уласцівыя свая лексіка, фразеалогія, а таксама пэўныя граматычныя прыметы.

Мова навукі і яе асаблівасці

Мова навуковых артыкулаў, манаграфічных даследаванняў, падручнікаў па розных галінах навукі і тэхнікі неаднародная, паколькі выбар слоў, іх спалучэнне, будова сказаў вызначаюцца задачами, умовамі, у якіх адбываецца маўленне, і спецыфікай навукі.

З развіццём сродкаў масавай камунікацыі, а таксама з павелічэннем ролі навукі ў грамадстве і ростам розных кантактаў навукоўцаў (канферэнцыі, з'езды, сімпозіумы) узрастае роля і вуснай формы навуковай мовы.

Экстралінгвістычныя прыметы навуковага стылю – аб'ектыўнасць інфармацыі, абстрактнасць паняццяў, лагічнасць, адназначнасць і дакладнасць у выкладзе думак, доказынасць.

Найбольшую адметнасць навуковага стылю складае сістэма моўных сродкаў, якая адлюстроўвае спецыфіку навукова-даследчай працы.

Разгледзім найбольш тыповыя асаблівасці мовы навукі.

Лексічныя асаблівасці

Аснову навуковага стылю, як і іншых стыляў, складае *міжстылёвая лексіка* – агульналітаратурныя, *стылістычна нейтральныя* словы, якія аднолькава выкарыстоўваюцца ў любым тыпе выказвання; *вечер, снег, абутак, будынак, вуліца, рانیца, дзень, гаварыць, пісаць* і многія іншыя. Міжстылёвая лексіка складае аснову ўсёй мовы, у тым ліку і мовы навукі.

У навуковых тэкстах агульнаўжывальнае слова можа набываць пэўную стылістычную афарбоўку – функцыянальную (выконваць функцыю тэрміна: выражэнне паняцця): *Хата – жылая пабудова, пераважна зробленая з дрэва, гістарычна развілася ад будана і зямлянкі да наземнай пабудовы* (БелСЭ).

Агульналітаратурныя нейтральныя словы складаюць найбольшую групу, паколькі, акрамя самастойных часцін мовы, сюды далучаюцца і службовыя (злучнікі, прыназоўнікі, часціцы). Выкарыстанне агульнаўжывальных, агульнаразумелых слоў у навуковых тэкстах – звычайная з’ява, выкліканая патрэбамі камунікацыі.

Пэўную частку навуковай лексікі складаюць *словы агульнанавуковага выкарыстання*, якія ўжываюцца ў навуковых працах самых розных галін ведаў: *аналіз, дослед, працэс, пошук, гіпотэза, мадэль, сістэма, тэорыя, эксперымент, даказаць, абумовіць, абгрунтаваць, абазначаць, называцца, існаваць, функцыянаваць, характарызавацца, планаваць* і інш.

Самую спецыфічную групу лексікі навуковых тэкстаў складаюць *спецыяльныя тэрміны*, якія вызначаюцца прыналежнасцю да тэрміналагічнага поля пэўнай навукі ці яе адгалінавання: *нейтроны, галагены, афрыката, фанема, каэфіцыент*. Толькі ў пэўнай сферы тэрмін атрымлівае адназначнасць і можа быць вызначаны.

Выдзяляюць у навуковых тэкстах і такі адметны пласт, як рознага тыпу *скарачэнні*, абрэвіятуры, *сімвалічныя і формульныя абазначэнні*: *ВНП (валавы нацыянальны прадукт) – у эканоміцы, КЗаП (Кодэкс законаў аб працы) – у справядстве, УБР (устаноўка бесперапыннай разліўкі) – у металургіі, Па (наскаль) – у фізіцы, Fe (жалеза) – у хіміі* і інш.

Характар навуковых тэкстаў змяняецца ў залежнасці ад таго пытання, праблемы навукі, аб якіх ідзе размова. У пэўнай меры на выклад у навуковым тэксце ўплывае тып і жанр. Усё разам уздзеінічае на будову маўлення, на адбор тых лексічных сродкаў, якія дазваляюць праявіць і выявіць індывідуальнасць, адметнасць аўтара ў залежнасці ад мэты і задач маўлення.

Прыклад:

ПАДВОДНАЯ ДУГАВАЯ ЗВАРКА

Пры рабоце пад вадой выкарыстоўваецца ручная і механізаваная дугавая зварка. Пры расплаўленні электроднага і асноўнага металу дугой ствараецца зварачная ванна, у канцы якой метал ахалоджваецца, крышталізуецца і, як вынік, атрымліваецца зварное шво. Дуга гарыць у парагазавым асяроддзі, якое ўтвараецца ў выніку

выпарэння вады, выпарэння металу, дысацыяцыі кампанентаў электродных матэрыялаў.

Пры падводнай зварцы сустракаюцца наступныя цяжкасці: недастатковая бачнасць з-за вылучэння аксідаў жалеза і іншых рэчываў у час гарэння дугі; абмежаваная рухомасць зваршчыка; хуткае ахалоджанне металу шва і каляшовай зоны; вадарод і кісларод, вылучаныя пры дысацыяцыі вады, пагаршаюць якасць металу шва.

Пад вадой выконваюцца любыя тыпы зварных злучэнняў на глыбінях, даступных для вадалазаў. З павелічэннем глыбіні, на якой выконваецца зварка, гарэнне дугі не зніжаецца.

Выдзяленне ў межах навуковага стылю некалькіх разнавіднасцей, ці **падстыляў**, звязана з асаблівасцямі прадмета, зместу навук, з мэтай і задачамі, якія стаяць перад аўтарам навуковага тэксту. У сувязі з гэтым вылучаюць: уласна навуковы (акадэмічны), навукова-вучэбны, навукова-тэхнічны, навукова-папулярны, навукова-публіцыстычны, навукова-інфармацыйны, навукова-справавы і інш.

Кожны з падстыляў навуковага маўлення адрозніваецца некаторымі асаблівасцямі, якія, аднак, не настолькі істотныя, каб гаварыць пра мноства або групу навуковых стыляў.

Так, **навукова-папулярны** ці **навукова-вучэбны** падстылі будуць адрознівацца ад **уласна навуковага (акадэмічнага)** наяўнасцю эмацыянальнасці, яе элементаў, што праяўляецца ў выкарыстанні эпітэтаў, параўнанняў і іншых вобразных сродкаў мовы, гутарковых слоў. Гэта дае магчымасць перадаць навуковую інфармацыю жыва, цікава і даступна. Такія выданні разлічаны на шырокае кола чытачоў, якія цікавяцца дасягненнямі навукі, тэхнікі, вытворчасці. Таму ў навукова-папулярным стылі вузкасפעцыяльныя тэрміны звычайна не ўжываюцца. Калі ж яны выкарыстоўваюцца, то абавязкова павінны тлумачыцца ў самім тэксце або ў зносках.

Прыклад:

...Абагачэнне роднай мовы запазычаннем слоў з іншых моў – гэта працэс натуральны, яго не пазбегнеш. Але натуральны ён толькі тады, калі ў запазычанні ёсць арганічная патрэба, неабходнасць, калі ўзнікаюць новыя паняцці, на якія не магло быць адпаведных слоў у роднай мове.

А навошта пазычаць тады, калі ёсць не горшае сваё? Браць толькі тое, што блізка ляжыць, не агледзеўшы добра ўласнай лексічнай скарбонкі, – недаравальна. Гэта напамінае неахайнага і неразумнага гаспадара, які гноіць уласнае добро і ў той жа час жабрачыць па суседзях.

Фразеалагічныя асаблівасці

Адметнасць навуковых тэкстаў вызначаецца і праз адбор і выкарыстанне фразеалагізмаў – устойлівых моўных выразаў, значэнне якіх не супадае са значэннем асобных слоў, што яго складаюць.

З пункту гледжання стылістычнай функцыі фразеалагізмы, ці ідыёмы, можна раздзяліць на дзве групы: функцыянальна замацаваныя за пэўнымі стылямі і функцыянальна не замацаваныя за асобным стылем.

У першай групе выдзяляюцца кніжныя, размоўныя і прастамоўныя фразеалагізмы, паколькі толькі адзінкавыя фразеалагізмы могуць функцыянаваць ва ўсіх стылях мовы, быць стылістычна нейтральнымі, як, *напрыклад, час ад часу, усё роўна, тайнае галасаванне, у крайнім выпадку*.

Кніжныя фразеалагізмы выкарыстоўваюцца ў публіцыстычных, навуковых і мастацкіх тэкстах.

Навуковыя тэксты вызначаюцца ў параўнанні з астатнімі абмежаванай колькасцю фразеалагізмаў, *напрыклад: краевугольны камень, пад знакам, актуальная тэма, уяўляе навуковы інтарэс, чырвоная нітка*. Да іх прымыкаюць калкі ці паўкалкі з іншых моў, *напрыклад: аддаваць належнае, камень спатыкнення* і інш.

У навуковых тэкстах фразеалагізмы не часта выкарыстоўваюцца і функцыя такіх фразем своеасаблівая – намінатыўная, у той час як у мастацкіх і нават публіцыстычных тэкстах яны скарыстоўваюцца, каб надаць мове вобразнасць, выразнасць.

Марфалагічныя асаблівасці

У навуковых тэкстах выкарыстоўваюцца амаль усе часціны мовы (акрамя выклічнікаў). Менш ужывальныя дзеясловы, большасць дзеясловаў-выказнікаў ужываецца ў форме 3-й асобы цяперашняга часу, паколькі абазначаюць пастаянны, надчасавы стан: *складаецца, апрацоўваюць, атрымліваюць, выдзяляюцца*.

Для навуковых тэкстаў характэрна ўжыванне аддзяслоўных назоўнікаў на *-анне (-янне), -энне (-енне), -ка, -цыя, -це* з абстрактным значэннем, пры гэтым ніякі род гэтых назоўнікаў пераважае: *прасейванне, растварэнне, дабаўленне, падрыхтоўка, ачыстка, фільтрацыя*.

Пры дзеясловах-выказніках выкарыстоўваюцца займеннікі з адцягнена-абалуеным значэннем – *ён, яна, яно, яны, мы*. Займеннік *я* не выкарыстоўваецца, ён апускаецца або замяняецца займеннікам *мы*, так званае "аўтарскае *мы*" або "*мы* сціпласці".

Прыметнікі ў тэкстах навуковага стылю выконваюць інфармацыйную, класіфікацыйную функцыю, таму большасць з іх – тэрміны ці часткі тэрміналагічных спалучэнняў: *авансавая справаздача, дэмаграфічная сітуацыя, падатковыя льготы*.

Адзначаюцца прыметнікі і назоўнікі, утвораныя ад дзеепрыметнікаў на *-уч- (-юч-)*: *бягучае планаванне, бягучы ремонт, бягучы рахунак; вядучы прэзентацыі*.

Дзеепрыметнік як асобая форма дзеяслова ў беларускай мове значна абмежаваны ва ўжыванні ва ўсіх стылях у параўнанні з рускай мовай.

Так, дзеепрыметнікі незалежнага стану цяперашняга часу, утвораныя пры дапамозе суфіксаў *-уч-* (*-юч-*), *-ач-* (*-яч-*), а прошлага часу пры дапамозе суфіксаў *-ш-*, *-ўш-*, увогуле апошнім часам лічацца ненарматыўнымі, паколькі яны ў пачатковай форме аманімічныя адпаведным дзеепрыслоўям [параўн.: *адыходзячы* (цягнік) і *адыходзячы* (разгаварыліся), *зелянеючы* (куст) і *зелянеючы* (выдзяляўся), *павесялеўшы* (хлопец) і *павесялеўшы* (загаварыў), *засохшы* (бульбоўнік) і *засохшы* (падае)].

Дзеепрыметнікі залежнага стану цяперашняга часу, утвораныя пры дапамозе суфіксаў *-ем-*, *-ім-*, сустракаюцца ў навуковых тэкстах, але такія формы таксама не характэрныя для беларускай мовы: *разглядаемы*, *заяўляемы*, *кіруемы*, *плануемы*, *рэгулюемы*.

Вядома, выкарыстанне нехарактэрных для беларускай мовы формаў дзеяслова ў навуковых тэкстах не адпавядае норме.

Сінтаксічныя асаблівасці

У сінтаксісе навуковага маўлення таксама адлюстроўваюцца яго спецыфічныя асаблівасці – лагічная паслядоўнасць і дакладнасць выкладу думкі. Таму тут выкарыстоўваюцца пераважна поўныя сказы, рэдка сустракаюцца эліптычныя канструкцыі.

У навуковых тэкстах сказы, як правіла, апавядальныя, двухсастаўныя і развітыя. Абмежавана ўжыванне пытанняў, у тым ліку і рытарычных.

Выказнік у навуковай мове часта можа быць простым дзеяслоўным або састаўным іменным з асноўным кампанентам назоўнікам (асабліва ў азначэннях): *Матэрыяльныя рэсурсы – гэта сродкі вытворчасці, якія ўключаюць сродкі працы і прадметы працы.*

Часта ў навуковым маўленні назіраецца так званае расшчапленне выказніка – замест аднаго дзеяслова з канкрэтным лексічным значэннем ужываюцца назоўнік таго ж кораня і дзеяслоў з аслабленым лексічным значэннем: *Хірург аперыруе хворага – Хірург робіць аперацыю хвораму; Самалёт садзіцца – Самалёт выконвае пасадку.*

У навуковых тэкстах, як правіла, выкарыстоўваюцца асабовыя сказы і рэдка неазначальна-асабовыя, таму што мове навуковых твораў не ўласціва няпэўнасць.

Сказы з аднароднымі членамі ў навуковых тэкстах ужываюцца часта для класіфікацыі або сістэматызацыі з'яў, прадметаў: *Выкарыстаны разнастайныя метады даследавання: геадэзічныя, тамаграфічныя, тапанімічныя, батанічныя, гісторыка-этнаграфічныя.*

Як няцяжка заўважыць, складаныя сказы ў навуковай мове сустракаюцца часцей, чым простыя, і яны вельмі разнастайныя па сваёй структуры. З трох тыпаў складаных сказаў у навуковых тэкстах больш ужывальнымі з'яўляюцца складаназалежныя, што адпавядае патрабаванням доказа-лагічнага навуковага выкладу.

Для навуковага стылю характэрны складаназалежныя сказы, даданая частка якіх заключае асноўную інфармацыю, а асноўная частка тым часам амаль зусім пазбаўлена зместу. **Напрыклад:** *Трэба сказаць, што...; Варта падкрэсліць, што...; неабходна адзначыць, што...*

Сувязь паміж сказамі ў навуковай мове ажыццяўляецца часцей за ўсё пры дапамозе разнастайных злучнікаў і злучальных слоў. Гэта тлумачыцца тым, што ў злучнікавым сказе сувязь паміж асобнымі яго часткамі выражаецца больш дакладна, чым у бяззлучнікавым, параўн.: *Ён не з'явіўся на работу таму, што быў хворы і Ён не з'явіўся на работу: быў хворы.*

Асабліва шырока выкарыстоўваюцца спецыфічныя сродкі міжфразовай сувязі – складаныя злучнікі (ці злучальныя словы), характэрныя для кніжных стыляў мовы: *у сувязі з тым што, дзякуючы таму што, нягледзячы на тое што, па меры таго як, між тым як, пасля таго як, у той час калі, разам з тым, тым не менш.*

У тэкстах навуковага стылю сустракаецца таксама шмат слоў, па значэнню вельмі блізкіх да злучнікаў. Яны ставяцца пераважна ў пачатку сказа для сувязі з папярэднім кантэкстам: *інакш, таму і г. д. З гэтай жа мэтай ужываюцца розныя пабочныя словы: такім чынам, напрыклад, па-першае, па-другое, з аднаго боку і г. д.* Пабочныя словы, канструкцыі ў навуковых тэкстах указваюць на адносіны паміж часткамі выказвання, а ўстаўныя словы і сказы нясуць дадатковыя звесткі, тлумачэнні, удакладненні, папраўкі.

У навуковым стылі не распаўсюджаны ідыёмы, прыказкі, прымаўкі, рэдка ўжываюцца крылатыя словы і афарызмы.

Сінтаксіс навуковага стылю вызначаецца таксама шматкампанентнымі складанымі сказамі з устаўнымі канструкцыямі, з некалькімі дзееспрыметнымі або дзееспрыслоўнымі словазлучэннямі.

Тэма 5

БЕЛАРУСКАЯ НАВУКОВАЯ ТЭРМІНАЛОГІЯ

Тэрмін, тэрміналогія, тэрмінасістэма.

Месца тэрміналогіі

ў лексічнай сістэме беларускай мовы

Тэрмін – гэта спецыяльнае слова ці спалучэнне слоў, створанае (прынятае, запазычанае і пад.) для дакладнага выражэння спецыяльных паняццяў і абзначэння спецыяльных прадметаў. Такім чынам, тэрмін – гэта імя, назва спецыяльнага навуковага паняцця.

Мова, паводле вобразнага выказвання вучоных, "уваходзіць" у навуку перш за ўсё тэрміналогіяй, а іншыя элементы мовы не могуць ісці ў параўнанне з тэрміналогіяй.

Слова “**тэрміналогія**” мае два асноўныя значэнні:

1) сукупнасць усіх тэрмінаў пэўнай мовы (*тэрміналогія беларускай мовы*) і

2) сістэма тэрмінаў, якія ўжываюцца ў пэўнай галіне навукі, вытворчасці, мастацтва (*матэма-тычная, юрыдычная, лінгвістычная, сельскагаспадарчая, медыцынская, ваенная, эканамічная* і іншыя тэрміналогіі, па кожнай з якіх выдаюцца спецыяльныя тэрміналагічныя даведнікі).

Тэрміналогія – замкнуты слоўны кантэкст. Тэрміналогія пэўнай навукі – гэта штучна створаны лексічны пласт, кожная адзінка якога мае пэўныя абмежаванні для свайго ўжывання і аптымальныя ўмовы для свайго існавання і развіцця. Часта ў гэтым значэнні выкарыстоўваецца паняцце тэрміналагічнай сістэмы (**тэрмінасістэмы**). Кожны тэрмін мае сэнс толькі як член пэўнай тэрміналагічнай сістэмы, і ў межах гэтай сістэмы ён стылістычна нейтральны.

Усе сістэмы тэрмінаў умоўна можна падзяліць:

- на грамадска-палітычную,
- грамадска-культурную,
- навуковую
- і тэхнічную тэрміналогію.

У сваю чаргу унутры навуковай тэрміналогіі можна вылучыць:

- эканамічна-бухгалтарскую,
- прамыслова-гандлёвую,
- медыка-біялагічную,
- фізіка-тэхнічную
- і іншыя тэрмінасістэмы.

Да **грамадска-палітычнай** тэрміналогіі адносяцца: 1) тэрміны, якія выкарыстоўваюцца ў сферы грамадска-палітычнай дзейнасці: *актыў, выбары, дэпутат, пленум, рэферэндум*; 2) тэрміны грамадскіх навук: *адраджэнне, рэфармацыя, абстракцыя, базіс, даход, сродкі абарачэння, дэдукцыя, разважанне* і інш.

Да **грамадска-культурнай** тэрміналогіі адносяцца словы, што функцыянуюць у сферы культуры: 1) музыкі: *арыя, саната*; 2) тэатральнага мастацтва: *авансцэна, дэкарацыя, трупа*; 3) кінамастацтва: *гукааператар, сцэнарый*; 4) выяўленчага мастацтва: *жывапіс, пейзаж, нацюрморт*; 5) архітэктуры: *арка, барока, готыка*.

Асабліваасцю дадзеных груп лексікі з’яўляецца тое, што няма строгага размежавання паміж грамадска-палітычнай, культурнай і стылістычна нейтральнай лексікай.

У склад **навуковай** тэрміналогіі ўваходзяць тэрміны розных галін навукі: *азіс, мерыдыян, базальт, амёба, ген, аорта, аксід, гідроліз, анод, вектар, інфінітыў, постфікс*.

Да **тэхнічнай** тэрміналогіі адносяцца тэрміны, што функцыянуюць у вытворча-тэхнічных сферах – электратэхніцы, гідратэхніцы, машынабудаванні, металургіі, горнай справе: *высакавольтны, гідрометр, генератар, камера згарання, дэтэктар, домна, забой* і інш.

Паміж асобнымі пластамі навуковай і тэхнічнай тэрміналогіі не існуе строга акрэсленай мяжы, таму ў некаторых галінах навукі і тэхнікі нярэдка функцыянуюць адны і тыя ж (навукова-тэхнічныя) тэрміны.

Тэрміналагічныя сістэмы розных галін навукі і тэхнікі, нягледзячы на іх адрозненні, маюць агульныя рысы, паколькі складаюцца з лексічнага матэрыялу той мовы, на якой гавораць вучоныя.

Такім чынам, **тэрміны** – гэта такія адзінкі, якім прыпісваецца пэўнае паняцце і якія суаднесены з іншымі найменнямі ў пэўнай галіне навукі, тэхнікі і ўтвараюць разам тэрмінасістэму.

У некаторых галінах навукі і тэхнікі нярэдка функцыянуюць адны і тыя ж тэрміны: *асіміляцыя* – у біялогіі, мовазнаўстве, сацыялогіі; *асацыяцыя* – у псіхалогіі, хіміі, астраноміі, батаніцы; *індэкс* – у матэматыцы, эканоміцы, метэаралогіі; *дыферэнцыял* – у матэматыцы, машынабудаванні. Падобныя тэрміны называюць **міжнавуковымі**.

Сустракаюцца і такія тэрміны, што шырока выкарыстоўваюцца ва ўсіх галінах навукі і называюцца **агульнанавуковымі**: *аб’ект, аналіз, аналогія, аргумент, варыянт, перыяд, гіпотэза, класіфікацыя, эксперымент* і інш.

Вузкаспецыяльныя тэрміны разумеюць і ўжываюць толькі спецыялісты пэўнай галіны, напрыклад: *абкрохчванне хрому* (руск. охрупчивание хрома), *пракатка папярочная трохвалковая* (прокатка поперечная трёхвалковая). Такія тэрміны пазначаюцца ў слоўніках або агульнай паметай **спец.**, або канкрэтнай паметай, якая ўказвае на выкарыстанне тэрміна ў адпаведнай галіне (*анат., архіт., геагр., заал., літ., мед., муз., хім., эк., юр.*).

Беларуская навуковая тэрміналогія да апошняга часу знаходзіцца на стадыі станаўлення па прычыне значнага перыяду перарыву ў развіцці нацыянальнай мовы і яе заняўдання. Да ліку адносна ўпарадкаваных належаць грамадска-палітычная, сельскагаспадарчая, літаратуразнаўчая, лінгвістычная, гістарычная тэрміналогіі. Менш развітыя і ўпарадкаваныя – тэхнічная, геалагічная, біялагічная, медыцынская і тэрміналогіі некаторых іншых навуковых сфер.

Спецыфіка тэрмінаў

Важнейшая асаблівасць тэрмінаў заключаецца ў тым, што значэнне звычайнага слова тлумачыцца (пры дапамозе іншых слоў), а сутнасць тэрміна павінна вызначацца (г. зн. яму даецца дакладнае азначэнне). Тэрмін адрозніваецца ад любога іншага слова перш за ўсё функцыянальна.

Словы агульнай лексікі засвойваюцца людзьмі па меры іх авалодвання мовай. Тэрміны ж патрабуюць спецыяльнай падрыхтоўкі ў пэўнай галіне навукі, тэхнікі, культуры, яны зразумелыя толькі тым, хто вывучае, займаецца, працуе ў гэтай сферы. Вось чаму прафесійная падрыхтоўка патрабуе авалодвання тэрмінамі. Так, цяжка ўявіць бухгалтара, менеджэра, які не ведае сутнасці такіх тэрмінаў, як *дэбет*, *дэбітор*, *дэпазіт*, *крэдытор*, *калькуляцыя* і інш., ці філолага, які не ведае тэрмінаў *аказіянальны*, *анамастыка*, *тапонім*, *графема*, *інфінітыў* і інш.

Тэрміны часта ўзнікаюць на аснове метафарызацыі, вобразнага перасэнсавання паняццяў. Але, стаўшы тэрмінамі, гэтыя словы трацяць экспрэсіўна-эмацыянальную афарбоўку і вобразнасць, губляюць сувязь са словам, ад якога яны ўтвораныя, і становяцца адзінкай новай сістэмы (тэрміналагічнай): географіі – *рукаў* (ракі), *складкі* (гор); паліграфіі – *шапка* "загалавак"; металургіі – *калена* (трубаправода), *пята* "ніжняя апора"; аўтамабілебудавання – *рукаў* "выраб з гумавай тканіны, пластмасы або іншага матэрыялу для падачы вады, сыпучых, вязкіх рэчываў і газаў", *стакан* "дэталі аўтамабіля, якая мае цыліндрычную форму" і інш.

Слова агульналітаратурнай мовы выяўляе сваё значэнне ў пэўным кантэксце. Тэрміны не патрабуюць кантэксту для свайго выяўлення. Іх змест залежыць ад зместу і метадалогіі той навукі, якую тэрмін прадстаўляе. Тэрмінам уласціва спецыялізацыя значэння і рэгулярнасць (аднатыповасць) утварэння.

За кожным тэрмінам заўсёды стаіць прадмет думкі, але не думкі наогул, а спецыяльнай, абмежаванай пэўным полем, прадметнай вобласцю, галіной навукі. Тэрміны ў межах пэўнай тэрмінасістэмы залежаць адзін ад аднаго, кожны мае сваё месца. Гэтая **сістэмнасць** тэрмінаў, строгая залежнасць адзінак унутры тэрміналогіі – галоўная характарыстыка адзінак гэтага тыпу.

Так, тэрмін выяўляе **адназначнасць** і атрымлівае яе менавіта праз сваю прыналежнасць да дадзенай сістэмы. Кожны тэрмін павінен абазначаць толькі адно паняцце, а кожнаму паняццю павінен адпавядаць толькі адзін тэрмін. У адрозненне ад іншых слоў-нятэрмінаў тэрмін увогуле адназначны (у межах канкрэтнай навукі) і не можа быць сінонімам іншым словам.

Такое патрабаванне не заўсёды вытрымліваецца: у розных навукіх многазначны тэрмін можа мець зусім розныя значэнні, напрыклад, слова *корань* у матэматыцы, у біялогіі і ў лінгвістыцы. Тэрмін *наменклатура* ў бухгалтарскай тэрміналогіі абазначае "пералік бухгалтарскіх рахункаў", а за межамі гэтага тэрміналагічнага поля той жа тэрмін выкарыстоўваецца як назва паняцця "пералік, сукупнасць назваў, тэрмінаў, што ўжываюцца ў якой-небудзь галіне навукі, вытворчасці і пад."

Сваю адназначную сутнасць многія тэрміны выяўляюць толькі ў межах пэўнай тэрмінасістэмы, напрыклад: *флюс* у медыцынскай тэрміналогіі

азначае "паднадкосцевы ці паддзяснёвы гнаёнік, які суправаджаецца ацёкам тканак вакол", а аманімічны тэрмін у металургіі называе "матэрыял, які ўводзіцца ў шыхту пры выплаўцы і пераплаўцы металаў для ўтварэння шлакаў пэўнага саставу".

Мнагазначнасць тэрміна назіраецца і ў межах аднаго тэрміналагічнага поля. Напрыклад, у лінгвістыцы тэрмін *лексікаграфія* называе: 1) навуку аб слоўніках, раздзел мовазнаўства; 2) практычную сістэматызацыю слоў і выданне ў выглядзе слоўнікаў; 3) сукупнасць слоўнікаў пэўнай мовы ці галіны ведаў. Асабліва мнагазначнасць пашырана сярод дзеясловаў, **напрыклад**, у справаводчай і архіўнай тэрміналогіі выкарыстоўваюцца тэрміны: *адтэрмінаваць* (рус. отсрочить) – 1) вызначыць тэрмін на больш позні час і 2) працягнуць тэрмін; *выбраць* – 1) адабраць матэрыялы, цытаты і 2) выдзеліць каго-небудзь, што-небудзь шляхам галасавання; *выплаціць* – 1) выдаць зарплату і 2) аддаць доўг і інш.

Праўда, навука пазбягае мнагазначнасці ў тэрміналогіі. У пэўных выпадках назіраецца тэндэнцыя дыферэнцыяцыі шляхам суфіксальных утварэнняў ці ўжывання розных граматычных формаў. Так, тэрмін *дэпанент* мае два значэнні: 1) укладчык дэпазіту; 2) асоба, якой належыць грашовая сума, не выплачаная прадпрыемствам або ўстановай з якіх-небудзь прычын у вызначаны тэрмін. Каб пазбегнуць мнагазначнасці, асноўны тэрмін выкарыстоўваецца са значэннем 2), а са значэннем 1) выступае тэрмін *дэпазітар*. Тэрмін *крэдыт* у эканоміцы абазначае: 1) даванне тавараў або грошай у доўг; 2) грашовы сумы, адпушчаныя на пэўны выдаткі. Для размежавання ў значэнні 2) выкарыстоўваецца форма множнага ліку – *крэдыты*.

У выніку распаду полісеміі, г. зн. у выніку разыходжання значэнняў мнагазначнага тэрміна ўзнікаюць **аманімічныя** тэрміны. Гэта характэрна для выкарыстання тэрмінаў з аднолькавым фанетычным афармленнем у розных тэрмінасістэмах, а як вынік гэтага – назіраецца міжнавуковая аманімія. Так, напрыклад, тэрмін *пасіў* выкарыстоўваецца ў лінгвістычнай ("залежны стан") і эканамічнай ("частка бухгалтарскага балансу, у якой у грашовым выражэнні паказаны крыніцы фарміравання і мэтавае прызначэнне гаспадарчых сродкаў прадпрыемства, яго даўгі і абавязацельствы") тэрмінасістэмах. Параўнайце таксама: *абарачальнасць* (экан.) і *абарачальнасць* (хім.); *грэбень* (тэхн.), *грэбень* (агр.) і *грэбень* (гідрал.); *разак* (тэхн.) і *разак* (бат.); *хобат* (тэхн.) і *хобат* (анат.) і інш.

Тэрміны ў пэўнай тэрмінасістэме вельмі часта ўступаюць у **антанімічныя** адносіны. Гэта могуць быць словы-тэрміны: *актыў* – *пасіў*, *дэ-юрэ* – *дэ-факта*, *буйналістасць* – *дробналістасць*, *монасемія* – *полісемія*, *інтэрпаліяцыя* – *экстрапаліяцыя*, *перыгей* – *апагей*; а таксама кампаненты тэрмінаў-словазлучэнняў: *мяккі прытой* – *цвёрды прытой*, *гарачы мацунак* – *халодны мацунак*, *пункт замярзання* – *пункт кіпення*; *уваходны бок* – *выходны бок*, *воданепранікальны слой* – *воданепранікальны слой*.

Сінанімічныя тэрміны, у адрозненне ад агульнаўжывальных сінонімаў, не характарызуюць розныя ўласцівасці паняцця. Напрыклад, для абазначэння паняцця "фасонная дэтал, пры дапамозе якой злучаюцца пры разьбе трубы" выкарыстоўваюцца два тэрміны – *фіцінг* і *муфта*. Параўнайце таксама *палажэнне* і *станавішча*, *паражэнне* і *пройгрыш*, *трапіць* і *пацэліць*.

Узнікненне ў беларускай мове тэрмінаў-сінонімаў, тэрміналагічных варыянтаў тлумачыцца нераспрацаванасцю многіх тэрмінасістэм, а хутчэй абмежаванасцю беларускамоўных тэрмінаў. **Напрыклад**, у металургічнай тэрміналогіі: *захоп* – *захопліванне* – *захват*, *пайка* – *літаванне*, *штуля* – *катушка*, *шурпаты* – *няроўны*, *натуральны* – *прыродны* (газ) і інш.

Трэба пазбягаць "русізмаў" пры карыстанні тэрміналогіяй, як і ўвогуле мовай. Апошнім часам у тэрміналагічных слоўніках побач з рускамоўнымі калькамі фіксуецца новыя, больш характэрныя для беларускай мовы, варыянты тэрмінаў. Яны, як правіла, падаюцца ў дужках (ці праз коску): *адказны выканаўца* (*выканавец*), *вызначальнік* (*даведнік*), *вытиска* (*выпіс*), *завізаваны дакумент* (*дакумент з візай*), *пакрыццё* (*сплата*), *квітанцыя* (*квіт*), *грузаатрымальнік* (*грузаатрымовец*); *драбленне*, *драбненне*; *натуральны* (*прыродны*); *губчаты*, *губкавы*; *вязкі*, *ліпкі*, *клейкі* і інш.

Аптымальнага выбару таго ці іншага варыянту можна дасягнуць толькі з улікам прадуктыўнасці словаўтваральнай мадэлі ў сістэме беларускай мовы. Так, напрыклад, даследчыкі адзначаюць перавагу тэрмінаўтваральных варыянтаў з суфіксам **-льнік** перад варыянтамі з малапрадуктыўным суфіксам **-цель** для абазначэння прыстасаванняў, механізмаў, рэчываў: *адбівальнік*, *засцерагальнік*, *паскаральнік*, *паглынальнік*; у першым выданні "Руска-беларускага слоўніка" адзначана форма "*выключацель*", у другім – "*выключальнік*".

Наяўнасць сінонімаў і варыянтаў сярод тэрмінаў тлумачыцца і стыхійнасцю моўных кантактаў з іншымі мовамі. У выніку можна выдзеліць некалькі груп такога тыпу тэрмінаў:

– два іншамоўныя тэрміны: *аўтамагістраль* – *аўтастрада*, *гавань* – *порт*, *фундатар* – *спонсар*, *кантралёр* – *рэвізор*, *універсам* – *супермаркет*, *кадзіраванне* – *шыфраванне*, *камкордэр* – *відэакамера* і інш.;

– іншамоўны і ўласны тэрміны: *матор* – *рухавік*, *экспарт* – *вываз*, *назальны* – *насавы*, *бартэрны* – *тавараабменны*, *філігрань* – *вадзяны знак*, *маркетынгавая лагістыка* – *рух тавараў* і інш.;

– поўны тэрмін і скарачаны, ці аднаслоўны: *перфарацыйная карта* – *перфакарта*, *ваенны камісарыят* – *ваенкамат*, *намінальная цана* – *намінал*, *прамежкавы пазітыў* – *лаванда*, *заработная плата* – *зарплата* і інш.

Асаблівасці тэрмінаў адасабляюць тэрміналогію ад агульналітаратурнай лексікі. Гэта дае падставу разглядаць яе як асобную падсістэму, якая характарызуецца замкнутасцю і сістэмнай суаднесенасцю ўнутры тэрміналогіі, у той час як лексіка агульналітаратурная ўяўляе сабой незамкнутую сістэму.

Лексіка-граматычная характарыстыка тэрмінаў

У якасці тэрмінаў могуць выступаць толькі назоўнікі, прыметнікі, дзеясловы і прыслоўі, а таксама словазлучэнні з імі.

Асноўную колькасць слоў-тэрмінаў складаюць **назоўнікі**:

– агульныя: *акцыз, арэнда, аўдыт, аўкцыён; абагрэў, абточка, апрацоўка, выклёпка, зачыстка, змазка, манціроўка*;

– уласныя ў якасці агульных: *ампер, ват, джоуль, ом, паскаль*, ці ўтварэнні ад іх: *мендзялевій, каліфорній, амперметр, фарадаметр*.

Прыметнікі, як правіла, ужываюцца ў спалучэнні з назоўнікам. Асобна выкарыстоўваюцца значна радзей: *бюджэтны, валютны, ліцэнзійны, падатковы; субстантыўны, бінарны, адваротны; аб'ектыўны, абсалютны, апыёрны, ірэальны, рацыянальны* і інш.

Рэдка ўжываюцца і **дзеясловы**-тэрміны: *экспартаваць, рэкламаваць; загрунтоўваць, механізаваць, накоўваць, праточваць; абавязаць, абвінаваціць, абгрунтаваць, абмежаваць* і інш.

Для беларускай мовы не характэрныя формы дзееспрыметнікаў незалежнага і залежнага стану цяперашняга часу на **-емы, -імы, -учы (-ючы), -ачы (-ячы)**. І калі прааналізаваць тэрміналагічныя слоўнікі, то можна заўважыць поўную адсутнасць такіх формаў у адных, а ў другіх толькі частковую замену іншым матэрыялам, больш адпаведным беларускай мове, і, на жаль, захаванне адзначаных формаў на ўзор рускай мовы побач з замененымі. Вось чаму **дзееспрыметнікі** як аднаслоўныя тэрміны і ў складзе шматслоўных не адпавядаюць патрабаванням тэрмінатворчасці, як і ўвогуле нормам беларускай літаратурнай мовы: *дэфарміруемы, кантралюемая, звязваючае, узыходзячы* (рус. восходящий), *паляпшаемая сталь, лятучыя нажніцы, цякучы стан* (рус. текущее состояние), *азаціруючая атмасфера* (рус. озонирующая атмосфера) і інш.

Тэрмінаванне **прыслоўяў** назіраецца ў асноўным для абазначэння характару выканання: *беражліва, дакладна, дапушчальна, добрасумленна, недакладна, пераканальна, пісьмова* (у справаводстве); *унутрывенна, рэгрэсіўна, дысперсійна, абвострана* (у медыцыне); *унакладку, усутык, уручную, шчыльна* (у металургіі); *накрыж, употай* (віды заклёпкі); *налівам* (пра перавозку вадкасцей), *навалам* (пра перавозку масавага грузу) і інш.

Шырока выкарыстоўваюцца **тэрміны-словазлучэнні**, якія могуць быць свабоднымі і несвабоднымі.

У тэрмінах са свабодным спалучэннем слоў кожны кампанент можа выкарыстоўвацца ў якасці асобнага тэрміна і ўступаць у сувязь з іншымі словамі: *рынак пакупніка, сегмент рынку, ёмкасць рынку*.

У несвабодным словазлучэнні адзін кампанент ізалявана можа і не быць тэрмінам: *бацькоўская фірма, рэвізія кладовак, белы тавар*. Некаторыя нават выдзяляюць тып фразеалагічных тэрмінаў: *Вялікая Мядзведзіца, Вялікі Пёс, Валасы Веранікі; воўчае лыка, божая кароўка* і інш.

Галоўным словам у тэрміналагічных словазлучэннях амаль заўсёды з'яўляецца назоўнік:

Структура словазлучэння	Прыклады
назоўнік + назоўнік	<i>вільготнасць паветра, дыфракцыя святла, маса пакою, доза выпраменьвання, лямпа напальвання, перыяд паўраспаду, вынік вымярэння; кольцы Сатурна, закон Архімеда, прынцып Ферма, шкала Цэльсія, ураўненне Клапейрона-Мендзялеева</i>
назоўнік + назоўнік з прыназоўнікам (рэдка)	<i>адмаўленне ад іску, размеркаванне па працы; выяўдзенне на рынак, кіраўніцтва па закупках, заяўка на паслугу, асiгнанні на сродкі рэкламы, заканадаўства па абароне інтарэсаў спажывацоў</i>
назоўнік + прыметнік (надзвычай шырока)	<i>лагічны эмпірызм, натуральнае права; броўнаўскі рух, рэнтгенаўскія промні; каштоўнасць арыентацыі; Тунгускі метэарыт, ліквідацыйны баланс, Еўрапейскі інвестыцыйны банк, дагаворная вертыкальная маркетынгавая сістэма</i>
Заўвага. Якасны прыметнік у складзе тэрміна не можа мець формаў ступеней параўнання: <i>макрыца белая, макрыца чырвоная.</i>	
шматкампанентныя з рознай структурай (разглядаюцца як тэрміны, бо абазначаюць <u>адно</u> <u>цэласнае</u> <u>паняцце</u>)	<i>кантрольны пакет акцый, метад бухгалтарскага ўліку, кан'юнктура таварнага рынку, рахункі і падвойны запіс, рэзервовы фонд прадпрыемства, падатак на дабаўлены кошт, свабодна канверсавана валюта; асноўная ідэя рэкламнага тэксту, дадатковая праграма стымулявання збыту, рэкламаванне заслуг арганізацыі для стварэння рэпутацыі</i>

Менавіта трох- і шматслоўныя словазлучэнні ў якасці тэрмінаў з'яўляюцца адметнасцю сучаснай навуковай тэрміналогіі беларускай мовы. Гэта звязана з удакладненнем, дапаўненнем значэння галоўнага кампанента і з адсутнасцю аднаслоўнага тэрміна, пры з'яўленні (ці наяўнасці) якога адпадае неабходнасць у расшырэнні зместу апорнага слова. **Напрыклад**, апісальны тэрмін *асоба, якая праводзіць апытанне* заменены аднаслоўным тэрмінам *інтэрв'юер, вядучы прэзентацыі тавару – дэманстратар, маркіроўка тэкеткай – тэкетаж* і інш.

З цягам часу састаўныя тэрміны спрашчаюцца, утвараючы складаныя словы і абрэвіятуры: *дзяржаўнае страхаванне – дзяржстрах, капітальныя ўкладанні – капукладанні, Еўрапейская эканамічная супольнасць – ЕЭС*; або замяняюцца іншамоўнымі словамі: *рэкламны плакат – постэр, уладальнік сельскагаспадарчага прадпрыемства – фермер, даведнік цэн па відах і га-тунках тавараў або па відах паслуг – прэйскурант ці прайс-ліст, час адпачынку з суботы да панядзелка – уік-энд.*

СФЕРА АФІЦЫЙНА-СПРАВАВЫХ ЗНОСІН

Тэма 6

СТЫЛІСТЫКА АФІЦЫЙНА-СПРАВАВЫХ ПАПЕР

Асаблівасці афіцыйна-справавога стылю мовы

Афіцыйна-справавы стыль – адзін з функцыянальных стыляў кніжна-пісьмовай мовы. Гэты стыль абслугоўвае афіцыйна-справавую, канцылярскую, юрыдычную, дыпламатычную сферы грамадскай дзейнасці чалавека. Рэалізуецца ён у дзяржаўных дакументах, указах, дагаворах, законах і кодэксах, актах, даверанасцях, пратаколах, рэзалюцыях, аб'явах, заявах, справаздачах і інш.

Прыклад:

ЗАКОН РЭСПУБЛІКІ БЕЛАРУСЬ АБ МОВАХ.

Артыкул 1. Мэты заканадаўства аб мовах у Рэспубліцы Беларусь.

Заканадаўства Рэспублікі Беларусь аб мовах мае на мэце ўрэгуляваць адносіны ў галіне развіцця і ўжывання беларускай, рускай і іншых моў, якімі карыстаецца насельніцтва рэспублікі ў дзяржаўным, сацыяльна-эканамічным, культурным жыцці, ахову канстытуцыйных правоў грамадзян у гэтай сферы, выхаванне паважлівых адносін да нацыянальнай годнасці чалавека, яго культуры і мовы, далейшае ўмацаванне дружбы і супрацоўніцтва народаў.

... Публічная знявага, ганьбаванне дзяржаўнай і іншай мовы, стварэнне перашкод і абмежаванняў у карыстанні імі, прапаведзь варожасці на моўнай глебе цягнуць устаноўленую законам адказнасць.

[Гэты тэкст характарызуецца дакладнасцю, тэматычна абумоўленай лексікай, ужытай з прамым значэннем, тэрміналагічнай фразеалогіяй. Выклад лаканічны, сінтаксічная канструкцыя простая, насычаная інфармацыяй.]

Сярод іншых кніжных стыляў мовы афіцыйна-справавы вылучаецца пэўнай устойлівасцю і адасобленасцю. Асаблівасці мовы афіцыйна-справавога стылю абумоўлены сферай яго ўжывання.

Калі ў мастацкім, публіцыстычным, навуковым тэксце рэалізуецца такія тыпы мовы, як апаваданне, апісанне і разважанне, дык у афіцыйных дакументах выклад ідзе ў стылі прадпісання, канстатацыі, сцверджання.

Кожны дакумент патрабуе дакладнасці, акрэсленасці ў падачы фактаў, паслядоўнасці, пэўнасці, лагічнасці, інфарматыўнасці, адназначнасці фармулёвак, аб'ектыўнасці ацэнак. Для ўсіх справавых папер уласціва сцісласць, лаканічнасць выкладу, нейтральнасць тону выкладання, высокая ступень стандартызацыі, а таксама высокая частотнасць пэўных моўных формаў.

Мова афіцыйных папер

Прадпісальны характар дакументаў выяўляецца ў адметнасці выкарыстання своеасаблівых **моўных сродкаў**:

1 Афіцыйнаму стылю супрацьпаказаны эмацыянальнасць, суб'ектыўная ацэначнасць і гутарковасць. Калі, напрыклад, у штотдзённай размове натуральна і звыкла гучаць назоўнікі з ацэначным суфіксам *салдацкі, дачушка, гасцейкі*, то ў дакуменце ўжываюцца стылістычна нейтральныя словы (*салдат, дачка, госці*), прычым толькі ў прамым значэнні.

2 Дакумент адпавядае свайму прызначэнню, калі ён дакладны, г. зн., калі ў ім выклад усіх фактаў адлюстроўвае сапраўдны стан рэчаў і не дапускае магчымасці іншага тлумачэння слоў і выказаў. Дакладнасць забяспечваецца ўжываннем адназначных і нявобразных слоў, а таксама спецыяльных, тэматычна абумоўленых **тэрмінаў і тэрміналагічных фразеалагізмаў** (бухгалтарскіх, юрыдычных, грамадска-палітычных і інш.): *адказчык, заяўнік, атрымальнік, наймальнік, прад'явіцель, ісцец, кватэраўладальнік, баланс, дэнамінацыя, дэпанент, нарматыў, пастанова, указ; ануліраваць, хадайнічаць, сведчыць, безадкладна, вышэйпазначаны, ніжэйназваны, суправаджальны, выпіска з загаду, бесперапынны стаж, грашовае ўзнагароджанне, тарифная стаўка, устаноўчы дагавор* і інш.

3 Афіцыйны стыль вызначаецца вялікай колькасцю стандартных сродкаў – **канцылярскіх штампаў (канцылярызмаў)**, г. зн. устойлівых зваротаў, якія паўтараюцца пры апісанні аднолькавых сітуацый, абазначэнні пашыраных паняццяў: *за справаздачны перыяд, з гэтай забеспячэння, давесці да ведама, давяраю атрымаць, перадаць у адпаведныя інстанцыі, подпіс сведчу, прашу дазволіць, прыцягнуць да адказнасці, ставіць у віну, узяць пад кантроль, уступіць у дзеянне* і інш. Карыстанне ўстойлівымі выразамі палягчае зносінны ў прававой і адміністрацыйнай сферах.

4 Патрабаванне дакладнасці тэксту не дазваляе рабіць замену назоўніка займеннікам, таму ў справавой мове займеннікі, як правіла, не сустракаюцца, а назоўнікі часта паўтараюцца.

5 Характэрная рыса справавой мовы – асаблівая афіцыйнасць афарбоўкі. Гэтая якасць падкрэсліваецца ў прыватнасці тады, калі асоб жаночага полу абазначаюць па іх занятках, прафесіі назоўнікамі мужчынскага роду: *дырэктар Галубоўская, прафесар Навіцкая, доктар Багадарава*.

6 У пераважнай большасці дакументаў прадпісанні падаюцца не як выказаныя канкрэтным размоўцам, аўтарам, а ідуць ад асобы вельмі абагуле-

най, ад імя дзяржавы. Іншымі словамі, афіцыйнаму стылю ўласцівы несабовы характар выказвання. Таму ў справавым тэксце дзеясловы звычайна не ўжываюцца ў форме першай асобы, за выключэннем загадаў, заяў, дакладных, аўтабіяграфій. Форма другой асобы ўвогуле адсутнічае.

7 У сувязі з мэтавай устаноўкай дакументаў шырока ўжываюцца ў іх дзеясловы ў неазначальнай форме (*арганізаваць, зацвярджаць, наймаць, берагчы, садзейнічаць, прыцягваць*), часта ў спалучэнні са словамі *неабходна, трэба, абавязаны, мець права* і інш.; а таксама зваротныя дзеясловы (*забяспечваецца, забараняецца*) і дзеясловы цяперашняга часу (*арганізуе, наймае, зацвярджае, прыцягвае*), якія абазначаюць не дзеянні, што адбываюцца ў момант гутаркі, а сталыя дзеянні, якія неабходна выконваць.

8 Замест дзеясловаў часта ўжываюцца аддзеяслоўныя словазлучэнні (расшчэпленыя выказнікі): *аказаць дапамогу* (замест "дапамагчы"), *прымаць удзел* (удзельнічаць), *правесці рэканструкцыю, прыняць (давесці) да ведама, ажыццяўляць кіраўніцтва*.

9 Большасць назоўнікаў у афіцыйным тэксце – абстрактныя (*абавязак, права, узрост* і інш.). Таксама вельмі пашыраныя аддзеяслоўныя назоўнікі на *-не, -ці* (*дасягненне, выкананне, пагадненне, захаванне, развіццё*).

10 Лічэбнікі ў афіцыйных дакументах падаюцца словамі ці лічбай і яе слоўным тлумачэннем у дужках: *пяцьдзесят дзён; 286 (дзвесце восемдзесят шэсць) рублёў*.

11 Непажадана ўжываць у дакуменце без патрэбы запазычаныя словы. Не ўжываюцца эмацыянальна-экспрэсіўныя, дыялектныя, жаргонныя, пра-стамоўныя словы і выразы, словы з пераносным значэннем, фразеалагічныя нетэрміналагічныя словазлучэнні, выклічнікі.

12 У сінтаксісе афіцыйна-справавога стылю перавага надаецца простым сказам, насычаным інфармацыяй.

13 Але ў сувязі з патрабаваннямі асаблівай лагічнасці, паслядоўнасці і дакладнасці развіцця думкі, таксама шырока ўжываюцца і складаныя сказы, канструкцыі са складанымі злучнікамі (*у выніку таго, што..., у сувязі з тым, што..., з прычыны таго, што..., дзякуючы таму, што..., нягледзячы на тое, што..., для таго, каб..., у выніку чаго*) і адыменнымі прыназоўнікамі (*разам з тым, з мэтай, у сувязі, на працягу, у выніку, у мэтах, у адносінах, па дасягненні, па лініі, пры дапамозе, за выключэннем, шляхам, дзякуючы*), дзееспрыметныя і дзееспрыслоўныя звароты.

14 Для стылю заканадаўчых дакументаў характэрны ўскладненыя кампазіцыйныя канструкцыі, якія часам складаюцца з шматлікіх раздзелаў, параграфаў, пунктаў і падпунктаў.

15 Вельмі важна ў афіцыйным тэксце строга вытрымліваць пэўны парадак членаў сказа.

16 Не ўжываюцца ў дакуменце ўсе віды экспрэсіўных сінтаксічных канструкцый (пытальныя, клічныя сказы), а таксама простая мова.

17 Функцыя дакумента патрабуе таго, каб ён быў ясны, выкладзены лагічнай, нескладанай мовай. Дакументу аднолькава шкодзіць як недагаворанасць, так і шматслоўнасць, тэкст павінен быць сціслы. Поўная абгрунтаванасць дакумента і важкія доказы робяць яго пераканаўчым.

Уздзеянне рускай мовы на беларускую ў сферы прававодства

Як вядома, беларуская мова функцыянуе не ізалювана ад рускай, пад уздзеяннем апошняй ідзе развіццё афіцыйнага стылю. У дапаможніках, прысвечаных рускамоўнаму прававодству, лічыцца заганай ужываць архаічныя і канцылярскія словы, звароты: *настоящая справка, действительно проживает, по поводу вашей просьбы, на предмет, предьявитель сего, дано сие в том, в просьбе моей прошу не отказать* і пад. Яшчэ больш непажаданыя іх калькі (*дадзеная даведка, сапраўды пражывае*) для беларускай мовы, у якой няма гэткага, як у рускай, разыходжання паміж стылямі кніжнымі і гутарковым. Пры даслоўным перакладзе ўзнікае таўталогія, немілагучнасць: *Дадзенае пасведчанне выдодзена...* А нярэдка беларусы разумеюць слова *настоящий* у дакументах як *сапраўдны* і паводле такога разумення пісалі: *Даведка сапраўдная выдодзена...* Гэта надакладнае ўжыванне: рускі прыметнік *настоящий* у тэксце дакумента абазначае *гэты*.

Калькуюцца (даслоўна перакладаюцца з рускай мовы) выразы, цэлыя сказы, што ўжываюцца ў аб'явах, паведамленнях, гандлёвай рэкламе і пад. Часта можна прачытаць, пачуць: *звяртацца за даведкамі, запрашаем за пакупкамі, чарга за малаком...* Найлепш было б знайсці натуральныя беларускія выразы, бліжэйшыя да жывой мовы: *купіце ў нас, калі ласка, просім купіць у нас...* Калі ж на першым часе лёгка не знаходзіцца беларускі адпаведнік, то варта хоць захоўваць граматычныя нормы пры калькаванні: *звяртацца па даведкі, чарга па малако*.

Сучаснае беларускае прававодства – у стадыі станаўлення. Навідавоку дзве тэндэнцыі: перайманне ўзораў, выпрацаваных у рускай мове, і пошук уласных моўна-стыльвых сродкаў (наватворы, вяртанне даўніх слоў і зваротаў). Адсюль у практыцы непазбежныя варыянты, сінонімы: *аб'ява – абвестка, даверанасць – даручэнне, дагавор – дамова, умова; перагаворы – перамовы, спонсар – фундатар, тыраж – наклад, экзэмпляр – паасобнік* і інш.

Удасканальваць афармленне, мову, стыль дакумента, у прыватнасці пазбягаць моўных лішнотаў, трэба найперш дзеля павышэння яго эфектыўнасці. Цікавае меркаванне доктара эканамічных навук В. Цярэшчанкі: "Пра што папярэджваюць работніка, калі, напрыклад, прапануюць *"старанна праверыць"*, *"глыбока прааналізаваць"*, *"уважліва азнаёміцца"*? Цяжка сказаць. Усе гэтыя *"старанна"*, *"глыбока"*, *"уважліва"* – бескарысныя і ніколі не змусяць да большай *"стараннасці"* або *"ўважлівасці"*."

Тэма 7 ТЫПАЛОГІЯ І ПРАВЛЫ АФАРМЛЕННЯ СПРАВАВОЙ ДАКУМЕНТАЦЫІ

Тыпалогія афіцыйна-справавой дакументацыі

Службовая карэспандэнцыя – адна з форм пісьмовых зносін паміж асобамі, установамі, дзяржавамі.

Усе афіцыйна-справавыя дакументы па іх функцыянальным прызначэнні можна падзяліць на наступныя групы:

- асабістыя дакументы (заява, аўтабіяграфія, даручэнне, распіска);
- распарадчыя дакументы (загад, пастанова, распараджэнне і інш.);
- адміністрацыйна-арганізацыйныя дакументы (статут, палажэнне, інструкцыя);
- арганізацыйна-распарадчыя дакументы (пратакол, справаздача, план, кантракт, дамова ці дагавор);
- інфармацыйна-даведачныя дакументы (даведка, зводка, агляд, акт, тэлеграма і тэлефанаграма, дакладная, службовая і тлумачальная запіскі);
- фінансавыя і ўліковыя дакументы;
- справавыя лісты.

Адны дакументы (службовыя лісты, акты, анкетныя, аўтабіяграфіі, лісткі ўліку кадраў, заявы, даведкі, дагаворы, дакладныя запіскі, загады і інш.) з’яўляюцца *дакументамі справаводства*. Іншыя (прыёмныя квіткі нарыхтоўчых арганізацый, таварна-транспартныя накладныя, прыходныя і расходныя (выдатковыя) ордэры і пад.) знаходзяць сваё адлюстраванне ў кнігах бухгалтарскага ўліку і належаць да *бухгалтарскіх дакументаў*. Ёсць таксама спецыяльная дакументацыя па планаванні вытворчасці, па аграрнаміі, заатэхніцы ды іншых відах дзейнасці прадпрыемства, гаспадаркі, установы.

У дачыненні да справаводства дакументы могуць класіфікавацца паводле зместу (простыя і складаныя, у залежнасці ад таго, адно ці некалькі пытанняў ахоплівае іх змест), паходжання (афіцыйныя, або службовыя, і асабістыя), паводле тэрміновасці (тэрміновыя і нетэрміновыя) і г. д.

Па форме дакументы падзяляюцца на агульныя, стандартныя і тыпавыя.

Агульнымі з’яўляюцца дакументы, якімі афармляюцца розныя дзеянні і адносіны (загады, службовыя лісты і пад.). На кожны раз туг складаецца новы дакумент. Агульныя дакументы (аб’ява, справаздача, афіцыйны ліст) дапускаюць пэўную варыянтнасць, таму не маюць строгай формы.

Патрабаванне максімальнай дакладнасці ў перадачы інфармацыі спрыяла выпрацоўцы агульнапрынятай, устойлівай формы размяшчэння матэрыялу ў многіх справавых паперах. Гэта так званыя **стандартныя і тыпавыя** дакументы, якія маюць сталую, абавязковую форму размяшчэння матэрыялу (за’ява, даведка, даверанасць, пратакол і інш.).

Стандартныя дакументы запаўняюцца ў пэўнай паслядоўнасці і па строга абавязковых правілах. Гэта – даручэнні на атрыманне таварна-грашовых каштоўнасцяў, камандзіровачныя пасведчанні, даведкі пра заробную плату, з месца жыхарства і пад. Для **тыпавых** дакументаў, апрача формы, органы кіравання вызначаюць і прыкладны змест.

Тэкст службовага дакумента можа запісвацца з выкарыстаннем розных відаў запісу. Гэта можа быць *лінейны запіс* (зводка, агляд, дакладная), можа пісацца *тэкст-аналаг да іншага* (заява, распіска, інструкцыя), можа выкарыстоўвацца *трафарэт* (рознага тыпу даведкі, дагаворы), *анкета і табліца* (фінансавыя і ўліковыя дакументы). У пэўных сітуацыях выкарыстоўваюцца гатовыя *бланкі* і нават *кнігі* (пасведчанне, атэстат, дыплом, ордэр, бухгалтарскія і дамавыя кнігі і інш.).

Кожны дакумент складаецца з асобных элементаў – **рэквізітаў**: аўтар, адрасат, подпіс, дата і інш. Сукупнасць рэквізітаў, пэўным чынам размешчаных у дакуменце, складае яго **фармуляр**. Розныя віды дакументаў маюць розны набор рэквізітаў, які абумоўліваецца прызначэннем дакументаў. Напрыклад, акт, загад і пратакол маюць неаднолькавы набор рэквізітаў. Фармуляр, характэрны для пэўнага віду дакументаў, называецца **тыпавым фармулярам**.

Службовыя дакументы, як правіла, складаюцца на *бланку* – стандартным аркушы паперы, на якім узнаўляецца сталая інфармацыя дакумента і адводзіцца месца для пераменнай інфармацыі. У бланк уваходзіць шэраг рэквізітаў, якія наносяцца друкарскім спосабам.

Існуюць два віды бланкаў: *бланк ліста* і *агульны бланк* на ўсе іншыя віды дакументаў. Бланк ліста і агульны бланк адрозніваюцца дзвюма парамі рэквізітаў:

- 1) адрас установы-аўтара (індэкс, паштовы і электронны адрас, нумар тэлефона, нумар рахунку ў банку) у бланку для ліста і від дакумента (або месца для гэтага рэквізіта) у агульным бланку;
- 2) спасылка на індэкс і дату уваходнага дакумента ў бланку для ліста і месца складання дакумента ў агульным бланку.

Спынімся больш падрабязна на некаторых рэквізітах, з іншымі пазнаёмімся пры разглядзе асобных дакументаў.

Аўтар дакумента. Аўтарам службовага дакумента выступаюць установа, арганізацыя, прадпрыемства. Іх назвы падаюцца ў назоўным склоне ў строгай адпаведнасці з найменнямі, устаноўленымі адпаведнымі прававымі актамі.

Адрасат дакумента – атрымальнік, каму прызначаецца дакументавая інфармацыя. Гэты рэквізіт патрэбны на дакументах, якія адпраўляюцца ў іншыя арганізацыі або прыватным асобам, падаюцца кіраўніцтву (заявы, дакладныя і тлумачальныя запіскі) і перадаюцца ў структурныя падраздзяленні (распараджэнні, указы).

Адрасат – складаны рэквізіт, у яго могуць уваходзіць часткі:

- назва ўстанова, арганізацыі (у назоўным склоне);
- назва структурнага падраздзялення (у назоўным склоне);
- назва пасады атрымальніка (у давальным склоне);
- прозвішча і ініцыялы (у давальным склоне);
- паштовы адрас.

Склад рэквізіта “адрасат” мяняецца ў залежнасці ад адрасата і віду дакумента, які складаецца.

Дата дакумента. Дата ставіцца пры завяршэнні афармлення дакумента; яна павінна з’яўляцца адначасова датай яго падпісання і адпраўкі. Дата афармлення толькі арабскімі лічбамі. На яе адводзіцца восем знакаў, напрыклад: 14.04.98. Калі лічба адна, перад ёю абавязкова ставіцца 0. Напрыклад: 07.05.08.

Узорныя формы стандартных дакументаў

А) Асабістыя дакументы

Заява – гэта пісьмовая просьба (адной асобы ці групы асоб), якая дасялаецца ва ўстанову, арганізацыю альбо да службовай асобы. У гэтым дакуменце звычайна просяць прыняць на вучобу, работу, у члены арганізацыі, просяць вырашыць якое-небудзь пытанне.

Калі заява звяртаецца да ўстанова, то назва гэтай установы падаецца ў вінавальным склоне; калі ж зварот ідзе да службовай асобы, то назва яе ставіцца ў форму давальнага склону, падаецца пасада, прозвішча, імя, імя па бацьку (ініцыялы) асобы, да якой звяртаюцца (атрымальніка заявы).

Ад таго, куды падаецца заява, залежыць, падаваць ці не дамашні адрас аўтара заявы (не трэба, калі заяву пішуць кіраўніку сваёй установы), а сам заяўнік можа выступаць як "студэнт", "выкладчык", "жыхар", "грамадзянін" і г. д., прычым гэтая назва яго падаецца без прыназоўніка.

Форма:

КАМУ КАГО	
ЗАЯВА	
1) <i>Прашу ШТО ЗРАБІЦЬ (дазволіць, вызваліць і інш.) Прашу Вашага дазволу НА ШТО (на залічэнне, на выезд і інш.)</i>	
2) <i>У сувязі з тым, што...; на падставе таго, што...; улічваючы ШТО, прашу...</i>	
[<i>Да заявы прыкладаюцца дакументы (даведкі, пасведчанні, рэкамендацыі, акты і інш.)</i>]	
ДАТА	ПОДПІС

Аўтабіяграфія (ад грэч. autos – "сам, свой, свой" і biographia – "жизнь" + "писать") – апісанне свайго жыцця.

Аўтабіяграфія як справавая папера пішацца ад першай асобы, у ёй паведамляюцца афіцыйныя звесткі: прозвішча, імя, імя па бацьку аўтара, час і месца нараджэння, заняткі бацькоў, сацыяльнае становішча, адзначаюцца важныя вехі жыццёвага шляху чалавека (гады вучобы, асноўнае з працоўнай і грамадскай дзейнасці).

Вядома, у аўтабіяграфіі як дакуменце не трэба раскрываць рысы характару, схільнасці, розныя бакі асабістага жыцця, накішталт: *люблю хадзіць у кіно, не ўмею дагаджаць начальству, у мяне вельмі добрыя сыны і інш.*

Такое выкладанне дапускаецца ў аўтабіяграфіях творчых людзей, напрыклад, пры выданні іх твораў. У творчых аўтабіяграфіях толькі прыблізна захоўваецца агульная схема гэтай паперы і праз выклад жыццёвых фактаў выразна выяўляецца асоба чалавека, у аўтабіяграфіях-дакументах паказваюцца галоўныя этапы жыцця творцы.

Форма:

АЎТАБІЯГРАФІЯ	
Я, ХТО (<i>Кастусь Цімашэнка</i>), нараджэўся ...	
ДАТА	ПОДПІС

Даверанасць (даручэнне) – дакумент, па якім прадпрыемства ці асоба дае права іншай асобе выступаць ад іх імя, ажыццяўляць якія-небудзь юрыдычныя дзеянні або атрымліваць матэрыяльныя каштоўнасці (пасылку, грошы, абсталяванне для кабінетаў і інш.). **Даручэнне** можа быць разовага і шматразовага дзеяння.

Афіцыйнае даручэнне падпісвае дырэктар і галоўны бухгалтар установы, а падпіс прыватнай асобы завяраецца на месцы вучобы ці работы (у дэканале, канцэлярыі, аддзеле кадраў).

Форма:

ДАВЕРАНАСЦЬ	
ХТО (ці якая ўстанова) давярае (даручае) КАМУ, ШТО (якія дзеянні даручаецца выканаць, што і адкуль трэба атрымаць; колькасць каштоўнасцяў падаецца і словам, і лічбай).	
ДАТА	ПОДПІС
М. П. (месца пячаткі)	

Распіска – дакумент, які сцвярджае факт атрымання пэўнай асобай матэрыяльных каштоўнасцей (грошай, рэчаў, кніг ці інш.), або важных дакументаў (загадаў, распараджэнняў і г. д.) на часовае ці сталае карыстанне. Распіска складаецца ў адным экзэмпляры і захоўваецца нароўні з каштоўнымі дакументамі, бо з'яўляецца юрыдычным дакументам (пісьмовым доказам).

Форма:

РАСПИСКА

ХТО, АД КАГО *атрымаў* ШТО (пералік каштоўнасцяў, іх колькасць падаецца і словам, і лічбай), З ЯКОЙ МЭТАЙ.

ДАТА

ПОДПІС

Б) Арганізацыйна-распарадчыя дакументы

Дагавор – афіцыйна сцверджаная дамова, пагадненне дзвюх ці некалькіх асоб (арганізацый) пра вызначэнне, змяненне або спыненне якіх-небудзь правоў і абавязкаў (дагавор арэнды, падраду, працоўны дагавор і інш.). Звычайна дагаворы афармляюцца на тыпавых бланках у двух экзэмплярах. Адно з галоўных патрабаванняў, якія ставяцца да дагавору, – закончанасць яго зместу.

Форма:

МЕСЦА

ДАТА

ДАГАВОР

ХТО і ХТО *ўчынілі гэты Дагавор аб ніжэйпададзеным*

(ўзялі на сябе ніжэйпададзеныя абавязальствы):

ШТО трэба выканаць,

КАЛІ (тэрмін выканання: пачатак і канец),

парадак разліку,

парадак вырашэння спрэчак.

Адрасы бакоў

ПОДПІС

ПОДПІС

М. П.

М. П.

Праатакол – дакумент, які фіксуе ход абмеркавання пытанняў і прыняцце пастановаў на сходзе, нарадзе, канферэнцыі. Немагчыма запісаць усё да-слоўна, таму трэба паслядоўна перадаваць асноўныя думкі выступленняў і дакладна фармуляваць пастановы.

Форма:

ПРАТАКОЛ №

ЧАГО

Прысутнічалі (колькасць ці пералік)

Парадак дня

Слухалі:

КАГО – *Тэкст даклада дадаецца.*

Выступілі:

ХТО – кароткі запіс сутнасці выступлення.

Пастанавілі: ШТО.

Старшыня

ПОДПІС

Сакратар

ПОДПІС

В) Інфармацыйна-даведачныя дакументы

Даведка – дакумент, які змяшчае апісанне і пацверджанне фактаў, падзей. Даведкі падзяляюцца на дзве групы:

1) даведкі інфармацыйнага характару, дзе падаюцца службовыя звесткі. Яны складаюцца ўпаўнаважанымі органамі або асобамі на запыт ці прапанову вышэйшай у адміністрацыйных адносінах арганізацыі або непасрэднага кіраўніка;

2) пацвярджальныя даведкі, якія сведчаць юрыдычны факт (месца вучобы, пасаду, жыллёвыя ўмовы і пад.) і выдаюцца зацікаўленым грамадзянам або ўстановам. У такім выпадку часта выкарыстоўваюцца гатовыя бланкі ці трафарэты. Абавязковы рэквізіт такой даведкі – пячатка.

Форма:

Назва ўстанова
ДАТА
Нумар дакумента

ДАВЕДКА

ХТО (прозвішча, імя, імя па бацьку асобы, пра якую паведамляюцца звесткі) *сапраўды з'яўляецца* КІМ і ДЗЕ.

Даведка выдадзена для падачы КУДЫ.

ПОДПІС
М. П.

Акт – дакумент, які складаецца некалькімі асобамі і пацвярджае ўстаноўлены факт, падзею, дзеянне (перадачу абсталювання, прыняцце зробленага па дагаворы, спісанне матэрыяльных каштоўнасцяў і інш.). Часцей за ўсё акты складаюцца камісіямі, як сталадзейнымі, так і назначанымі распарадчым дакументам вышэйшай арганізацыі або кіраўніка. У асобных выпадках акт можа быць складзены адной або некалькімі асобамі.

Форма:

АКТ

ЧАГО (што сцвярджае)

ДАТА

ХТО (пералічваюцца асобы, якія складаюць акт, іх пасады)

Мэты, задачы і сутнасць сцвярджання.

Калі трэба – рэкамендацыі, вывады,
або толькі канстатацыя фактаў.

ПОДПІСЫ
(складальнікаў
і прысутных)

Моўнае афармленне некаторых агульных дакументаў

Аб'ява паведамляе пра мерапрыемства (сход, канферэнцыя, нарада, дыспут, канцэрт, сустрэча з пісьменнікам, заняці гуртка і інш.). Дакладна называецца дата, час і месца правядзення мерапрыемства. Унізе, з правага боку, звычайна паказваецца, хто робіць аб'яву.

Прыклад:

<i>АБ'ЯВА</i>
<i>10 кастрычніка ў 14 гадзін у актавай зале адбудзеца сустрэча з галоўным рэдактарам часопіса “Роднае слова”</i>
<i>Кафедра беларускага мовазнаўства</i>

У аб'явах пра сход паведамляюць таксама парадак дня і называюць адказных за падрыхтоўку вынесеных на абмеркаванне пытанняў.

Прыклад:

<i>АБ'ЯВА</i>	
<i>27 лютага, 14.00</i>	<i>Аўдыторыя № 263</i>
<i>Адбудзеца прафсаюзны сход будаўнічага факультэта</i>	
<i>Парадак дня:</i>	
<i>1 Вынікі зімовай сесіі і задачы на другі семестр. – Доклад члена прафбюро Асташонак М. В.</i>	
<i>2 Пра падрыхтоўку да студэнцкай навуковай канферэнцыі. – Інфармацыя старшыні Савета будаўнічага факультэта Філончык Т. І.</i>	
<i>Прафсаюзнае бюро</i>	

Справаздача не мае строгай формы. У ёй звычайна паведамляецца, што і як выканана ў адпаведны тэрмін, якія цяжкасці давялося пераадолець і што дала праца. У канцы добра зрабіць вывады і даць свае прапановы. Дата і подпіс ставяцца, як і ў кожнай афіцыйнай паперы.

Справавыя лісты: моўнае афармленне і рэдагаванне

Справавыя лісты – лісты, накіраваныя адной арганізацыяй (асобай) у другую з мэтай высветліць пэўныя пытанні. Яны могуць мець асабісты характар ці службовы. У апошнім разе ліст павінен быць засведчаны пячаткай або мець штамп арганізацыі.

Вылучаюць лісты, якія патрабуюць адказу (ліст-запытанне, ліст-просьба, ліст-зварот, ліст-прапанова і інш.) і адказы да іх (ліст-адказ, ліст-адмова), і лісты, што не патрабуюць адказу (ліст-папярэджанне, ліст-напамін, ліст-прабачэнне, ліст-запрашэнне, гарантыйны ліст, суправаджальны ліст (пасылаецца пры накіраванні адрасату дакументаў)).

Усе лісты справавога характару маюць аднолькавую “шапку” (якая падаецца ў верхнім левым вуглу):

1) назва і адрас арганізацыі-адпраўшчыка (калі не выкарыстоўваецца фірменны бланк);

2) нумар ліста і дата адпраўкі (не “12.03.2007”, а “12 марта 2007 года”);

3) адрас і імя атрымальніка ліста. Калі адпраўляецца на адрас арганізацыі ліст для канкрэтнай асобы, то падаецца дадатак “*Увазе спадара/спадарыні...*”.

Ніжэй размяшчаецца зварот да атрымальніка (злева, а не ў цэнтры): *Паважаны пан дырэктар! Шаноўны спадар Іван Мікалаевіч!* і інш.

Далей – адным сказаў – агульная тэма ліста. Напрыклад, выказванне падзякі: *Дзякуем Вам за...; Мы Вам вельмі ўдзячны за...; Загадзя ўдзячны Вам за...; Мы былі б вельмі ўдзячны, калі б Вы даслалі нам...* і інш.

Сам тэкст сучаснага ліста складаецца з некалькіх блокаў, адасобленых інтэрваламі. З левага края старонкі пакадаюцца палі (каля 2 см), пры гэтым абзацы не пачынаюцца з чырвонага радка. Пераносаў слоў трэба пазбягаць. Калі ж ліст атрымаўся вялікім, усе старонкі, акрамя першай, трэба пранумараваць.

Звычайная структура справавага ліста ўключае дзве часткі: у першай выкладаюцца матывы яго напісання (*У сувязі з цяжкім становішчам...; У сувязі з правядзеннем сумесных работ...; У адпаведнасці з пратаколам... і інш.*), у другой знаходзяцца канкрэтныя прапановы, рашэнні, распараджэнні, выражэнне просьбы, напамін, запрашэнне, паведамленне (*Паведамляем, што...*), выказванне гарантыі: *Аплату гарантуем...; Якасць вырабаў гарантуем...; Тэрміны выканання гарантуем...* і інш.

У фінале падаюцца заключныя словы: *Пераканаўча просім Вас не затрымліваць адказ; Просім прабачыць нас за затрымку з адказам; Спадзяёмся, што наша просьба будзе задаволена;* а таксама (з подпісам аўтара) – абавязковая формула ветлівасці: *З найлепшымі пажаданнямі; З удзячнасцю і спадзяваннем на далейшае супрацоўніцтва* і інш. Калі пісьмо складае, напрыклад, сакратар, тады трэба пазначыць: *Па даручэнні такога...*

Напрыканцы падаюцца спасылкі на дадаткі і разасланыя іншым асобам копіі, а таксама подпіс службовай асобы-адпраўніка.

Неафіцыйная карэспандэнцыя

Ліст (пісьмо) і тэлеграма не з’яўляюцца дзелавымі паперамі. І змест іх, і форма залежаць ад таго, хто піша і каму пішуць. Лісты бываюць афіцыйныя і неафіцыйныя, тэлеграмы кароткія (нават без прыназоўнікаў) і вялікія, падрабязныя. Незнаёмым пішуць інакш, чым сябрам дзяцінства, людзям, якія разумеюць жарт, не так, як тым, хто ставіцца да ўсяго выключна сур’ёзна.

Але ёсць некаторыя правілы, якія вытрымліваюцца ва ўсіх гэтых карэспандэнцыях, што дае падставы пісьмо і тэлеграму разглядаць побач з дзелавымі паперамі.

Пісьмо звычайна пачынаецца зваротам да таго, каму пішуць. Калі прозвішча, імя і імя па бацьку адрасата невядома, можна напісаць: *Добры дзень Вам!* У самым пачатку ліста ці ў канцы яго ставяць дату, часта называюць і месца адпраўлення (г. Мінск; в. Мікалаева).

Паштовыя правілы патрабуюць, каб пісьмо было дакладна адрасавана, **напрыклад:**

Адрас адпраўшчыка

Раманюк С. Д.
вул. Брэсцкая, д. 18
225537 в. Адвержычы
Сталінскага р-на
Брэсцкай вобласці

225710

Адрас атрымальніка

Валасевічу
Валянціну Пятровічу
вул. Каліноўскага, д. 70
Пінск 7
Брэсцкая вобласць

МІЖНАРОДНАЕ

Адрас адпраўшчыка

Дзямчук Л. Л.
вул. Сяброўская, д. 69, кв. 41
224022 Брэст, 22
Беларусь

Адрас атрымальніка

Pern silvano
P.O.B. 2587
Church Strut Station
Manhattan,
New York, Нью-Йорк
10007, USA, США

СПІС ВЫКАРЫСТАНАЙ ЛІТАРАТУРЫ

- 1 Беларуская мова : вучэб. дапам. / Э. Д. Блінава [і інш.] ; пад рэд. М. С. Яўневіча. – Мінск : Выш. шк., 1991. – 351 с.
- 2 Беларуская мова : вучэб. дапам. для педагогічных ВНУ / Г. Ф. Андарала [і інш.] ; пад рэд. Л. М. Грыгор’вай. – Мінск : Выш. шк., 1994. – 350 с.
- 3 Беларуская мова / склад. В. В. Барсукоў. – Мінск : Інтерпрэсервіс, 2002. – 144 с.
- 4 Беларуская мова : у 2 ч. Ч. 1 : падручнік для навучэнцаў педвучылішчаў і каледжаў / Я. М. Адамовіч [і інш.] ; пад агул. рэд. Л. М. Грыгор’вай. – Мінск : Выш. шк., 1998. – 330 с.
- 5 **Блінава, Э. Д.** Беларуская мова : дапам. для абітурыентаў / Э. Д. Блінава, Н. В. Гаўрош, М. Ц. Кавалёва. – Мінск : Выш. шк., 1994. – 224 с.
- 6 **Булыка, А. М.** Слоўнік іншамоўных слоў : у 2 т. / А. М. Булыка. – Мінск : Выш. шк., 1999.
- 7 **Дмитриева, Ю. В.** Проблемы двуязычия и интерференции / Ю. В. Дмитриева. – Находка : Филиал ДВГУ, 2006. – 4 с.
- 8 **Камароўскі, Я. М.** Беларуская мова : дапам. для абітурыентаў / Я. М. Камароўскі, Е. С. Мяцельская. – 2-е выд., перапрац. і дап. – Мінск : Універсітэцкае, 1993. – 332 с.
- 9 **Каўрус, А. А.** Дакумент па-беларуску : Справаводства. Бухгалтэрыя. Рыначная эканоміка / А. А. Каўрус. – Мінск : Беларусь, 1994. – 160 с.
- 10 **Красней, В. П.** Здаём экзамен па беларускай мове : экзаменацыйныя і дэдачныя матэрыялы / В. П. Красней, І. С. Роўда, І. Р. Шкраба. – Мінск : ТАА “Асар”, 2003. – 240 с.
- 11 **Кривицкий, А. А.** Белорусский язык для говорящих по-русски / А. А. Кривицкий, А. Е. Михневич, Л. И. Подлужный. – Мінск : Выш. шк., 1991. – 345 с.
- 12 **Курбатава, В. В.** Беларуская мова : дапам. для студэнтаў безадрыўнай формы навучання. – Гомель : БелДУТ, 2003. – 47 с.
- 13 **Лепешаў, І. Я.** Практыкум па беларускай мове : вучэб. дапам. / І. Я. Лепешаў, Г. М. Малажай, К. М. Панюціч. – Мінск : Універсітэцкае, 2001. – 320 с.
- 14 **Лепешаў, І. Я.** Асновы культуры мовы і стылістыкі. Практыкум / І. Я. Лепешаў. – Мінск : Універсітэцкае, 1969. – 305 с.
- 15 **Лукашэнец, А. А.** О коммуникативной и идентифицирующей функциях русского языка в современном обществе / А. А. Лукашэнец. – Мінск : БГУ, 2004. – 182 с.
- 16 **Любочко, Н. А.** К проблеме билингвизма в Республике Беларусь / Н. А. Любочко // Теория и практика преподавания русского языка как иностранного : достижения, проблемы и перспективы развития : материалы междунар. науч.-метод. конф. 12-13 мая 2006 г., Минск / редкол. С. И. Лебединский (пред.) [и др.]. – Мн. : Изд. центр БГУ, 2006. – С. 22-24.
- 17 **Ляшчынская, В. А.** Беларуская мова. Тэрміналагічная лексіка : вучэб. дапам. / В. А. Ляшчынская. – Мінск : РІВШ БДУ, 2001. – 256 с.
- 18 **Ляшчынская, В. А.** Студэнту аб мове : прафесійная лексіка : вучэб. дапам. / В. А. Ляшчынская. – Мінск : РІВШ БДУ, 2003. – 284 с.

19 **Малажай, Г. М.** Беларуская мова. Матэрыялы да экзамену : дапам. для вучняў агульнаадукацыйных школ, ліцэяў, гімназій / Г. М. Малажай. – Мінск : Аверсэв, 2001. – 288 с.

20 **Мозганова, В.** “Я к вам пишу” (правила составления деловой корреспонденции) / В. Мозганова // Карьера. – 2005. – № 3. – 3 с.

21 Руска-беларускі слоўнік : у 3 т. – Мінск, 1995.

22 Сучасная беларуская мова: Уводзіны. Фанетыка. Фаналогія. Арфаэпія. Графіка. Арфаграфія. Лексікалогія. Лексікаграфія. Фразеалогія. Фразеаграфія : вучэб. дапам. / Я. М. Камароўскі [і інш.]. – Мінск : Выш. шк., 1995. – 537 с.

23 **Сямешка, Л. І.** Курс беларускай мовы / Л. І. Сямешка, І. Р. Шкраба, З. І. Бадзевіч. – Мінск : Выш. шк., 1996. – 315 с.

24 Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы. – Мінск, 2005.

25 **Щерба, Л. В.** Избранные работы по языкознанию и фонетике. Т. 1 / Л. В. Щерба. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1958. – 182 с.

ЗМЕСТ

Агульнаадукацыйная сфера

Тэма 1. Мова і соцыум	3
Паняцце мовы. Гіпотэзы паходжання мовы. Сацыяльная прырода мовы	3
Мова і мысленне	4
Мова і маўленне. Тыпы маўлення	6
Функцыі мовы ў грамадстве	8
Мова і іншыя сродкі камунікацыі	10
Мова як знакавая сістэма	11
Структура мовы і навукі пра яе	12
Тэма 2. Гісторыя і сучасны стан мовы беларускага народа	13
Нацыянальная мова як крыніца духоўнай і інтэлектуальнай культуры народа ..	13
Гістарычныя этапы фарміравання і развіцця беларускай мовы	18
Функцыянаванне беларускай мовы ва ўмовах білінгвізму. Моўная інтэрферэнцыя як вынік білінгвізму. Віды інтэрферэнцыі (фанетычная, акцэнтная, лексічная, марфалагічная, сінтаксічная)	24

Навучальна-прафесійная сфера

Тэма 3. Лексікалогія і лексікаграфія	33
Лексікалогія і прадмет яе вывучэння. Лексічнае значэнне слова	33
Лексіка паводле значэння. Асноўныя тыпы лексічных значэнняў слова	34
Мнагазначнасць слова	35
Амонімы і паронімы	37
Сінонімы	39
Антонімы	41
Лексіка паводле паходжання. Спрадвечна беларуская лексіка. Запазычаная лексіка	41
Лексіка паводле актыўнасці ўжывання. Актыўная і пасіўная лексіка (устарэлыя і новыя словы)	47
Лексіка паводле сферы ўжывання. Агульнаўжывальная лексіка і лексіка абмежаванага ўжывання (спецыяльныя тэрміны і прафесіяналізмы, жаргонныя і дыялектныя словы)	49
Лексікаграфія. Асноўныя тыпы слоўнікаў	50
Тэма 4. Асаблівасці навуковага стылю мовы	52
Паняцце стылістыкі. Функцыянальныя стылі беларускай мовы	52
Мова навукі і яе асаблівасці	53
Лексічныя асаблівасці	54
Фразеалагічныя асаблівасці	55
Марфалагічныя асаблівасці	56
Сінтаксічныя асаблівасці	57

Тэма 5. Беларуская навуковая тэрміналогія	58
Тэрмін, тэрміналогія, тэрмінасістэма. Месца тэрміналогіі ў лексічнай сістэме беларускай мовы	58
Спецыфіка тэрмінаў	60
Лексіка-граматычная характарыстыка тэрмінаў	64

Сфера афіцыйна-справавых зносін

Тэма 6. Стылістыка афіцыйна-справавых папер	66
Асаблівасці афіцыйна-справавога стылю мовы	66
Мова афіцыйных папер	67
Уздзеянне рускай мовы на беларускую ў сферы справаводства	69
Тэма 7. Тыпалогія і правілы афармлення справовай дакументацыі	70
Тыпалогія афіцыйна-справовай дакументацыі	70
Узорныя формы стандартных дакументаў	72
Моўнае афармленне некаторых агульных дакументаў	75
Справавыя лісты: моўнае афармленне і рэдагаванне	76
Неафіцыйная карэспандэнцыя	77
Спіс выкарыстанай літаратуры	79

Вучэбнае выданне

ЖОСТКІНА Ганна Віктараўна

**ТЭАРЭТЫЧНЫЯ МАТЭРЫЯЛЫ ДА КУРСА
"БЕЛАРУСКАЯ МОВА (ПРАФЕСІЙНАЯ ЛЕКСІКА)"**

Вучэбна-метадычны дапаможнік

Рэдактар *І. І. Эвентаў*

Тэхнічны рэдактар *В. М. Кучарава*

Падпісана да друку 23.02.2009 г. Фармат паперы 60x84^{1/16}.
Папера афсетная. Гарнітура Таймс. Адрукавана на рызографе.
Умоўн. друк. арк. 9,07. Ул.-выд. арк. 10,89. Тыраж 150 экз.
Зак. № . Выд. № 4279.

Выдавец і паліграфічнае выкананне
Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт транспарту:
ЛІВ № 02330/0133394 ад 19.07.2004 г.
ЛП № 02330/0148780 ад 30.04.2004 г.
246653, г. Гомель, вул. Кірава, 34